

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

De lepel
van de

EENDRAACHT

FOTO RESTAURA

4 | De essentiële lepel

Kan één tinnen lepel de identiteit van een gezonken schip aantonen? Het zou goed kunnen dat het om de Eendracht gaat, die in 1665 is vergaan.

FOTO RCE, FRANK BERGHOEF

16 | Weer naar huis

Pallets vol bouwfragmenten van historische gebouwen staan er in een depot opgeslagen. Ze verhuizen nu naar de plaatsen waar ze vandaan komen.

FOTO RCE, BART KUIZERS

22 | Terug van weggeweest

Deze zomer is een sfeervolle vergadertafel met stoelen teruggekeerd naar De Inktpot. Dit icoon van Utrecht uit 1921 is nog steeds een spookkantoor.

FOTO THE FRICK COLLECTION, NEW YORK

28 | Het spoor van de fluit

Een dwarsfluit uit het begin van de zestiende eeuw. Die doken archeologen op uit een scheepswrak in het Markermeer. Van wie kan hij geweest zijn?

De stem van het verleden

Corona houdt de wereld nog stevig in zijn greep. Eerder hadden we het over de enorme weerslag op ons persoonlijke leven, op de zorg, op de economie en daarbinnen de erfgoedsector. Tegelijkertijd geeft de pandemie dit tijdsgewricht een gezicht. Groepsportretten op anderhalve meter, bezoek aan musea, podia en monumenten met weinigen in veel ruimte, kunstwerken van mondkapjes, wandelen in het landschap als balsem voor het brein en herontdekken van 'thuis'. Daar vinden mensen nieuwe vormen om als erfgoedvrijwilliger vanuit huis bezig te zijn. Ze digitaliseren archieven, delen erfgoedfoto's, maken blogs en vlogs of speuren onder het motto 'erfgoed gezocht' vanuit huis mee met archeologen.

En dan het werk. Voor velen in de sector zijn er grote zorgen over de toekomst, maar is het in het heden gewoon druk. Of nou, 'gewoon', anders natuurlijk. We werken thuis, reizen nauwelijks en overleggen via internet. Dat geldt ook voor onze dienst. Het is mooi om te zien welke bergen werk mijn collega's verzetten, samen met experts van allerlei andere organisaties. Iets daarvan tonen we in het tijdschrift dat u nu in uw handen houdt. Onze specialisten hebben een historische lepel bestudeerd en een fluit. Kleine voorwerpen zijn het, maar ze openen de grootse wereld van het verleden voor ons. Een maquette van honderd jaar oud en een stoelklok uit 1680 geven hun geheimen prijs. We onderzochten de opvallende ventilatietorens van de Velsertunnel en begeleidden de restauratie van een viskaar. Die prachtige Inktpot in Utrecht hebben we meubels terug kunnen geven. En op de bouwplaats van de Domtoren verderop blijkt de restauratie, ondanks corona, ook door te kunnen gaan.

Er staat veel meer in dit nummer. Het geheel laat zien hoe relevant het erfgoedwerk is. Het is breed, diep en grondig en levert boeiende verhalen op. Zo geven we onze geschiedenis een stem. We geven ons verleden betekenis en inhoud. Ook in coronatijd.

VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | **In Kort Bestek**
- 8 | **Hoe restaureer je in coronatijd?**
- 10 | **Kunst Zoekt Plek**
- 11 | **Nieuwe kunst voor oude kunstenaars**
- 12 | **Van akkers naar natte natuur**
- 15 | **Aangenaam Kennis Te Maken**
- 18 | **Kijk!**
- 20 | **De schilferende schachten**
- 25 | **Drie Dingen**
- 26 | **Een van de grootste verhuizingen ooit**
- 31 | **Het Monster**
- 32 | **De briljante honingraat**
- 34 | **Publicaties**
- 36 | **Voor & Na**

Foto voorzijde In de voorkant van Willem Halkeets lepel is een kompasroos gekrast. Op welk schip voer Halkeet? Zie pagina 4

FOTO RESTAURA

FOTO RCE, JARNO PONS

Susan Lammers
algemeen directeur

HOGE STEIGER VOOR VOORONDERZOEK

Een steiger neerzetten voor slechts het vooronderzoek van een restauratie op grote hoogte komt niet vaak voor. Die steiger vormt namelijk een flinke kostenpost. Daarom worden de werkzaamheden doorgaans vanaf de grond ingeschat. Toch staat er nu

Experts bestuderen het gewelf

een steiger in de Grote Kerk van Naarden om de conditie van het tongewelf te beoordelen. Dat gebeurt in samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Rond 1518 is het houten gewelf beschilderd met Bijbelse scènes. De experts onderzoeken twee van de 27 gewelfvelden. Begin volgend jaar verwachten ze een zorgvuldig plan van aanpak voor de restauratie op te leveren.

KAST EN SCHILDERIJ NAAR RIJKSMUSEUM

In september zijn er uit de kunstverzameling die de Rijkdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert een kast en een schilderij opgenomen in het Rijksmuseum. Ze bevinden zich bij elkaar in de vaste presentatie van de twintigste eeuw. Wim Rietveld, zoon van Gerrit, ontwierp de plaatstalen kast no. 663 w in 1953 voor het meubelbedrijf Gispens. De klant kon kiezen uit kleppen in opvallende kleuren, met ronde openingen als handvat. Het schilderij *Compositie no. 64* uit 1949 van Ger Gerrits sluit aan bij de destijds groeiende belangstelling voor abstracte kunst. Met zwevende linten verbeeldde Gerrits de schepping.

Het schilderij en de kast in het Rijksmuseum

ONLINE BIBLIOTHEEKCATALOGUS VERNIEUWD

Vorige maand is de bibliotheekcatalogus van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed op www.cultureelerfgoed.nl vernieuwd. De boeken, tijdschriften en onderzoeksrapporten op het gebied van monumenten, archeologie, roerend erfgoed en cultuurlandschap zijn nu eenvoudiger en sneller te vinden. Bovendien verschijnt er bij de zoekresultaten meer aanvullende informatie. Nieuw ook is dat er op de site recente aanwinsten in de bibliotheek vermeld staan, net als selecties met publicaties over wisselende thema's. Iedereen kan via bibliotheek@cultureel-erfgoed.nl materiaal reserveren en een afspraak maken om dit in Amersfoort in te zien.

De bibliotheek van de Rijksdienst

DIJKEN BETER DATEERBAAR

Goed nieuws! Historische dijken, wallen en andere aardwerken kunnen nu beter gedateerd worden. Wageningen University & Research is daar in samenwerking met onder meer de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed mee aan de slag gegaan. De onderzoekers zetten hierbij de luminescentietechniek in. Prof. dr. Jakob Wallinga is dé expert in Nederland op dit gebied. Hij legt uit: 'We bepalen wanneer zandkorrels voor het laatst licht hebben gezien. Op verschillende plekken in de dijkwand nemen we monsters. We zorgen ervoor dat daar geen licht bij komt en nemen ze mee naar ons laboratorium. Per korrel onderzoeken we wanneer deze voor het laatst aan licht is blootgesteld.'

HUIZEN UIT DE 20^e EEUW

Op verzoek maakte de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed deze zomer voor de site www.iconichouses.org een online bibliotheek. Iconic Houses is een internationaal netwerk van eigenaren en beheerders van architectonisch bijzondere huizen uit de twintigste eeuw. Zij werken samen en wisselen informatie uit om dit moderne erfgoed in stand te houden. De bibliotheek biedt een schat aan informatie over de betekenis, het onderhoud, de restauratie en de verduurzaming van dit soort huizen, net als over de regels, vergunningen en financiering. Ook bevat ze voorbeelden uit de praktijk, een overzicht van relevante organisaties en tijdschriften, en een begrippenlijst.

CRISIS BEDREIGT ERFGOED!

Het zal je maar gebeuren. Je zorgt goed voor je culturele erfgoed en plots wordt het bedreigd door een aanslag, brand, natuurgeweld of diefstal. Wat nu? Wie crisisbewust is, organiseert zaken vooraf en werkt samen met bijvoorbeeld bureaus, politie en brandweer. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed maakte samen met UNESCO en de stichting Blue Shield de poster *Crisisbewust worden-zijn-doen in 5 stappen*. Deze gratis poster geeft nuttige tips voor acties voor, tijdens en na een crisis. Vraag hem aan via info@cultureelerfgoed.nl of download hem via cultureelerfgoed.nl.

Wees voorbereid op een aanslag, brand, natuurgeweld of diefstal

DE AANBIJDING IN UDEN

Tussen 18 december en 7 februari is in Museum Krona een indrukwekkend schilderij van Gaspar de Crayer te zien. Het gaat om *De aanbidding der herders*, dat tussen 1640 en 1650 geschilderd is. Het is meer dan drie meter hoog, komt uit de kunstcollectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en beeldt de

'De aanbidding der herders' van Gaspar de Crayer

herders af die Jezus in de kribbe bewonderen. De Vlaamse De Crayer wordt vaak in één adem met Rubens en Van Dyck genoemd. Hij maakte vele altaarstukken en andere devotieonele schilderijen voor kerken en kloosters. Het religieuze Museum Krona staat in de Noord-Brabantse plaats Uden. Nadere informatie: www.museumkrona.nl.

HARING HERSTELD

Deze herfst is het fabeldier op het Food Center Amsterdam gerestaureerd. De Amerikaanse kunstenaar Keith Haring schilderde het in 1986. Het gebouw fungeerde destijds als depot van het Stedelijk Museum. Van 1994 tot 2018 zat het kunstwerk achter gevelplaten verstopt. Tijdens een expertbijeenkomst vorig jaar, waaraan ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed deelnam, bleek de verf plaatselijk losgelaten te zijn. Haring schilderde met alkydverf op een regenachtige dag in maart, op metselwerk met niet overal evenveel samenhang. Gelet op de vele verdruppels en de onregelmatige laagdikte deed hij dat met een vlotte strek. Lak beschermt het fabeldier nu tegen het weer. ☒

Tijdens de expertbijeenkomst voor het fabeldier van Keith Haring

Op zoek naar de Eendracht

De essentiële lepel

*Willem Halkeet kraste
zijn naam in zijn
lepel. Op welk
schip voer hij?*

Kan één tinnen lepel de identiteit van een gezonken schip aantonen? Het lijkt er wel op. Onderzoekers doen nu in ieder geval een poging. De lepel is opgedoken uit een wrak dat op de bodem van de Noordzee ligt. Het zou goed kunnen dat dit de Eendracht was, het vlaggenschip van de Hollandse vloot, dat in 1665 is vergaan. JAN VAN

DOESBURG, JOHAN OPDEBEECK & DENNIS DE ROOIJ

Drie jaar geleden ontdekten sportduikers in een scheepswrak in de Noordzee een tinnen lepel uit de zeventiende eeuw. Dat is niet zo opmerkelijk, want zulke lepels worden met enige regelmaat gevonden, zowel op land als onder water. Maar deze lepel heeft iets bijzonders. De eigenaar heeft er zijn naam ingekrast: Willem Halkeet. Gebruiksvoorwerpen uit de zeventiende eeuw met namen van personen zijn uitermate zeldzaam. Wie was Willem Halkeet en wat vertelt deze lepel over het wrak? De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onderzoekt dat momenteel. Het spoor leidt naar de Zeeslag bij Lowestoft. Het wrak ligt namelijk in de Eurogeul, een uitgraving voor diepliggende schepen richting de haven van Rotterdam, daar waar in 1665 vermoedelijk het dramatische einde van deze slag plaatsvond. Het was een van de belangrijkste zeeslagen van de Tweede Engelse Oorlog. In de zeventiende eeuw streden de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en het koninkrijk Engeland om de hegemonie op de wereldhandel. De Republiek had in het begin van de eeuw een handelsmonopolie weten op te bouwen, wat tot jaloezie van de omliggende staten leidde. De Engelsen probeerden op allerlei manieren een deel van deze uiterst lucratieve handel te bemachtigen. Zo stelden ze verschillende wetten op om de Hollandse handel met de Britse eilanden en de Engelse kolonies te bemoeilijken. Ook grepen ze meerdere keren naar de wapens. Dit leidde tussen 1652 en 1674 tot drie oorlogen op zee en tal van gewapende schermutselingen in Afrika en de Amerika's. Overwinningen en

.....
Wie was Willem Halkeet en wat vertelt deze lepel over het wrak?
 .....

FOTO NATIONAL MARITIME MUSEUM, GREENWICH

Hendrik van Minderhout legde vast hoe de Eendracht met de grote Royal Charles streed

nederlagen wisselden elkaar af. Aan het einde van de eeuw kwam Engeland als winnaar uit de strijd. De Republiek was haar monopolie kwijt en raakte economisch in het slop. De Engelsen trokken vrijwel overal de wereldhandel naar zich toe en Londen verving Amsterdam als economisch en financieel centrum.

De grootste nederlaag

De Zeeslag bij Lowestoft was de eerste confrontatie van de twee vloeten tijdens de Tweede Engelse Oorlog. Het werd de grootste nederlaag van de Republiek op zee. Er ging een aanzienlijk deel van de Hollandse vloot verloren, waaronder het vlaggenschip de Eendracht. De strijd van de Eendracht tegen het veel grotere Engelse vlaggenschip de Royal Charles is door verschillende kunstenaars vereeuwigd. De Eendracht kreeg een voltreffer in de kruitkamer, explodeerde en zinkte. Van de 409 bemanningsleden kwamen er 404 om het leven, onder wie opperbevelhebber Jacob van Wassenaer. De overgebleven schepen braken uit en vluchtten naar Texel en de Maasmond. De Engelsen lieten ze gaan. De gedachte dat de lepel van de plaats komt waar deze zeeslag ten einde liep, is vooral gebaseerd op bronzen kanonnen die hier eerder zijn geborgen. Die wijzen erop dat er kort na 1662 in dit gebied een schip van de Rotterdamse admiraliteit is vergaan. Dit past goed bij de Eendracht. Het schip is in 1654 in opdracht van de Rotterdamse admiraliteit gebouwd. Maar hebben we hier daadwerkelijk met de resten van dit vlaggenschip te maken of met een ander schip dat tijdens de zeeslag is vergaan? Sonarbeelden wijzen uit dat er hier meer wrakken liggen. Wellicht biedt de lepel nieuwe aanwijzingen voor de identiteit van het wrak.

Veel andere voorwerpen

Behalve de lepel borgen de duikers uit het wrak nog veel andere voorwerpen. Zoals houten delen van de tuigage, een houten wiel van het onderstel van een kanon, musket- en kanonskogels, kleipijpen, een aardewerken kannetje, leren schoenzolen, een leren boekbandje van een almanak en stukken ankertouw. Verder nog zes andere tinnen lepels en delen van nog eens drie exemplaren. Van alle lepels is die met de naam Willem Halkeet het meest bijzonder. In de voorkant is een kompasroos gekrast en in de achterkant de naam. Ook de steel is versierd. Het einde is rondom ingekerfd, waardoor er een soort knopje is ontstaan. Geen van de andere lepels is zo uitgebreid gedecoreerd. Er is er een met een gestanst molenkruis en de ingeslagen eigenaarsinitialen IVM, twee exemplaren met de letters CM, een met AB en een met HH. »

Van wie zouden de initialen op deze andere lepels zijn?

FOTO'S RESTAURA

» Deze initialen staan ter weerszijden van een ingeslagen gekroonde roos.

De gekroonde roos komt in de Noordelijke Nederlanden vanaf ongeveer 1540 voor als keurmerk. Lepels met dit keurmerk mochten hooguit acht procent lood bevatten. In één exemplaar heeft de tingietier zijn initialen gezet, DG, die misschien voor Dirck Goversz staan. Goversz was vanaf 1585 in Amsterdam werkzaam. Zes lepels met eigenaarsmerken, dat is een opvallend hoog aantal. De merken wijzen erop dat de eigenaren bang waren dat hun lepel door anderen werd gebruikt of ontvreemd. Door de merktekens kon iedereen direct zien wie de eigenaar was. Dit voorkwam discussie of ruzie. Tot in de achttiende eeuw was het gebruik van tinnen lepels aan boord van oorlogsschepen voorbehouden aan officieren. Zij kregen deze waarschijnlijk in bruikleen of moesten ze kopen. Lagere rangen aten met een houten lepel of gebruikten een mes en hun vingers. Wie er achter de initialen schuilgaan, zullen we waarschijnlijk nooit te weten komen. Gelukkig voor ons heeft Willem Halkeet zijn volledige naam duidelijk leesbaar in zijn lepel gekrast.

Lange zoektocht

Maar wie was deze Willem Halkeet en is hij te verbinden aan een van de Hollandse schepen die bij Lowestoft vergingen? Na een lange zoektocht in meerdere archieven zijn de eerste, voorlopige antwoorden gevonden. De naam op de lepel is een vernederlandsing. Willem Halkeet heette oorspronkelijk William Halkett. Hij was een zoon van sir John Halkett en jonkvrouw Maria van Loon. John Halkett werd in 1580 in de Schotse plaats Dunfermline geboren. Op jonge leeftijd vertrok hij, zoals veel van zijn landgenoten, naar de prille Republiek, om hier als beroepsmilitair zijn geluk te beproeven. In 1609 trad kapitein John in het huwelijk met Maria van Loon. Tijdens zijn militaire loopbaan klom hij op tot de rang van generaal. Hij sneuvelde in 1629 bij

Williams broer Maurits overleefde de zeeslag in elk geval

de Slag bij Den Bosch. Maria overleefde haar man vijftig jaar.

In de twintig jaar van hun huwelijk kregen zij acht kinderen. William was het derde kind. Hij had twee oudere broers, Maurits en Philip, die net als hij voorbestemd waren om in de voetsporen van hun vader te treden. Eerst waren ze ingedeeld bij de Schotse compagnie van hun vader. Na zijn dood werden William en Philip overgeplaatst naar het regiment van David Balfour in Bergen op Zoom. William kreeg toen toestemming om in Schotland drie maanden lang familiezaken af te handelen. Maar hij bleef ruim een jaar weg. Een dergelijke ongeoorloofde afwezigheid stond gelijk aan desertie.

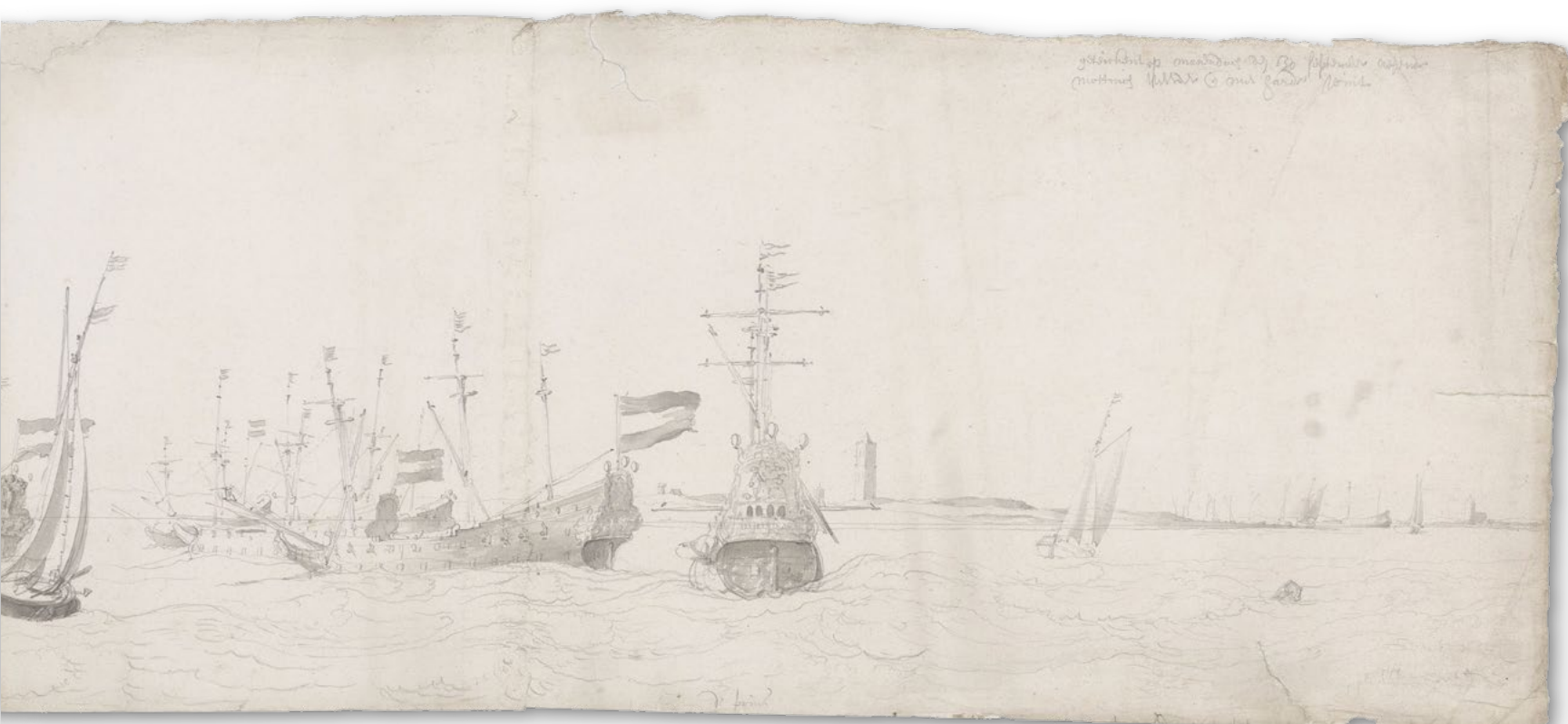
Hij kreeg niet de straf die hierop stond, maar werd wel uit het regiment Balfour ontslagen en uit Bergen op Zoom en omgeving verbannen. Hierna raken we het spoor van William kwijt. Hij lijkt volledig in rook te zijn opgegaan.

Holland Maritime Regiment

Meer is er bekend over de verdere lotgevallen van zijn oudste broer Maurits. In januari 1665 is hij in de rang van kapitein bij het Holland Maritime Regiment op het schip van Michiel de Ruyter geplaatst. Het Holland Maritime Regiment is aan de vooravond van de Tweede Engelse Oorlog geformeerd. Het was een samenraapsel van alle buitenlandse militairen

Oppebevelhebber Jacob van Wassenaer kreeg een graf in de Grote Kerk in Den Haag

Schilder Willem van de Velde tekende bij de Zeeslag bij Lowestoft de Eendracht in actie

die een Verklaring van Trouw aan de Republiek hadden getekend. Deze verklaring was bedoeld om te voorkomen dat soldaten van Engelse komaf bij confrontaties met hun landgenoten zouden deserteren of, nog erger, de kant van de vijand zouden kiezen. Veel Engelse militairen weigerden te tekenen en vertrokken. Maurits Halkett tekende wel. Hij was geboren en getogen in de Republiek en had hier een vrouw en twee kinderen.

De taak van het Holland Maritime Regiment was om bij passage van vijandelijke schepen musketvuur af te geven en deze bij een directe confrontatie te enteren. We gaan ervan uit dat ook William bij dit regiment heeft gediend. Hoe kan er anders een lepel met zijn naam op de zeebodem bij Lowestoft terecht zijn gekomen? Ondanks de aantekening van ongeoorloofde absentie op zijn curriculum vitae zal hij, in een tijd waarin ervaren soldaten schaars waren, een plek in het Maritime Regiment hebben gekregen. Williams rang is niet bekend. Ook op welk schip hij heeft gevaren weten we nog niet. De vraag is of dit ooit duidelijk zal worden. In 1844 is bij een brand in het departement van de marine veel archiefmateriaal verloren gegaan, waaronder de monsterrollen van de admiraliteitsschepen.

Krijgsgevangenen

De kans is groot dat William bij de Zeeslag bij Lowestoft is omgekomen. De meeste schepen die door beschietingen zonken, vergingen met man en muis. Een andere mogelijkheid is dat hij krijgsgevangen is gemaakt. Dit overkwam bijvoorbeeld de bemanning van de Oranje. Hun schip werd geënterd, waarna de mannen zijn overmeesterd en als gevangenen zijn afgevoerd. De Oranje is vervolgens tot zinken gebracht. Williams broer Maurits overleefde de zeeslag in elk geval. Maar ook hij stierf op het slagveld. Hij sneuvelde in 1675 tijdens gevechten bij Maastricht. De Zeeslag bij Lowestoft was een dramatische gebeurtenis. Niet alleen was de nationale trots gekrenkt en heersten de Engelsen een

tijdlang over de Noordzee. Maar bij de slag waren ook zestien Hollandse schepen vergaan, hadden duizenden opvarenden het leven gelaten en waren duizend mannen als krijgsgevangenen afgevoerd. De bevolking van de Republiek was ontdaan en verontwaardigd, en zocht een zondebok. Deze werd al snel gevonden in enkele gezagvoerders. Zij werden ervan beschuldigd zich lafhartig te hebben gedragen. Drie kapiteins zijn ter dood gebracht en een vierde is bij verstek ter dood veroordeeld. Vijf andere zijn verbannen of oneervol ontslagen. Andere scheepskapiteins, die zich niet anders hadden gedragen dan de veroordeelden, werden tot hun eigen verbazing juist als held bejubeld. Dit gold ook voor de gesneuvelde opperbevelhebber Jacob van Wassenaer. Voor hem is in de Grote Kerk in Den Haag een praalgraf

gebouwd. Het is een leeg graf, een zogeheten cenotaaf, want zijn stoffelijke resten rusten op de zeebodem, samen met die van zijn vrijwel volledige bemanning.

Huzarenstukje

Opvallend genoeg is de Zeeslag bij Lowestoft uit ons collectieve geheugen verdwenen. Militaire nederlagen worden het liefst zo snel mogelijk vergeten. Overwinningen en heldendaden daarentegen worden eeuwenlang gekoesterd en bewierookt. Daarom kennen veel mensen wel het huzarenstukje dat Michiel de Ruyter twee jaar later uitvoerde, tijdens dezelfde oorlog. Onder zijn commando is er bij Chatham een ketting over de Theems stuk gevaren en zijn er verschillende Engelse schepen tot zinken gebracht. Het vlaggenschip Royal Charles, dat verantwoordelijk was voor de ondergang van de Eendracht, werd als oorlogstroof meegenomen. De wraak was hiermee zoet en volmaakt. 'Bestevaer' De Ruyter groeide mede door Chatham uit tot de belangrijkste admiraal van zijn tijd en een nationale held.

De vraag of het scheepswrak van Willem Halkets lepel inderdaad de Eendracht is, kan nog niet met zekerheid worden beantwoord. Het zou de Eendracht kunnen zijn, maar ook een van de andere Hollandse schepen die hier in 1665 vergingen, bijvoorbeeld de Oranje. Het zou prachtig zijn als de monsterrollen van de Eendracht alsnog opduiken of als er lijsten van de omgekomen militairen en zeelui van dit vlaggenschip worden gevonden. Als William Halkett hierop staat of opvarenden met de initialen van de tinnen lepels is er definitief bewijs. ❏

Jan van Doesburg, specialist archeologie middeleeuwen en nieuwe tijd, Johan Opdebeek, specialist maritieme archeologie, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, en Dennis de Rooij, zelfstandig onderzoeker van scheepswrakken, verrichten dit onderzoek, j.van.doesburg@cultureelerfgoed.nl, j.opdebeek@cultureelerfgoed.nl & d.c.derooij@kpnmail.nl.

Een zeventiende-eeuwse soldaat met een musket, naar een tekening van Pieter Quast

‘Werk thuis, behalve als het niet anders kan.’ Tsja, thuis een rijksmonument restaureren, dat zal niet vaak kunnen. Zoals de Domtoren, in Utrecht. Hoe gaat dat daar nu, op de steigers? Is dat wel veilig? Kunnen de vaklieden goed anderhalve meter afstand van elkaar houden? Hoe restaureer je in coronatijd? HENDRIK-JAN

TOLBOOM & JEROEN WESTERMAN

De Domtoren in Utrecht staat in de steigers. De restauratie van een van de bekendste rijksmonumenten van Nederland is een forse klus, die vijf jaar gaat duren. Na de start brak de coronacrisis uit. Thuiswerken is hierbij lastig. De toren is daarvoor een paar maatjes te groot. Daarom zijn de vakmensen ter plekke aan het werk, maar er gaan veel dingen anders. De 112 meter hoge Domtoren is de hoogste kerktoeren van ons land en het hoogste gebouw van Utrecht. Hij is tussen 1321 en 1382 opgetrokken. Een groep deskundigen van de gemeente en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert bij de talrijke beslissingen die tijdens de restauratie genomen moeten worden. Als je nu voor de toren staat, kun je niet anders dan onder de indruk zijn van de enorme steigerconstructie. Het monument is helemaal ingepakt.

‘Maar liefst 8600 vierkante meter steiger’, weet projectleider Arjen Witjes van aannemer Nico de Bont. ‘Meestal zijn hier acht à tien mensen tegelijk aan het werk. Je hebt dus ruimte genoeg. Het restauratiewerk kan over het algemeen goed doorgaan.’ Met een vette glimlach: ‘De ventilatie is hier dik in orde. En de grote bouwlift biedt ook genoeg ruimte. Wie op de bouwplaats naar en van zijn werkplek loopt, moet een mondkapje op. Ook als mensen even dicht bij elkaar moeten werken, bijvoorbeeld bij het versjouwen van een blok steen, dragen ze mondkapjes.’ De aanpassingen vanwege corona zitten bovendien in de organisatie eromheen, zoals niet meer allemaal samen in een busje naar het werk rijden. ‘Een groot voordeel’, vertelt Witjes, ‘is dat we hier met een vast team werken. Die mannen zien elkaar meer dan hun eigen vrouw. Ik merk dat onze vakmensen in deze tijd goed op elkaar letten en elkaar ook aanspreken over afstand houden.’

Loopneus

Dat de aannemer hoofdzakelijk met personeel in vaste dienst werkt, speelt ook een rol. Een zelfstandige die thuisblijft vanwege een loopneus is direct zijn inkomsten kwijt. ‘Wat we momenteel niet doen,’ zegt Witjes, ‘is rondleidingen geven aan leerlingen van restauratieopleidingen. Hopelijk kan dat snel weer, want het is belangrijk voor het vakonderwijs.’ Om de bouwgeschiedenis van de Domtoren recht

De Domtoren Hoe restaureer je in coronatijd?

FOTO: RCE, HENDRIK-JAN TOLBOOM

Op de ruime steiger overleggen aannemer Arjen Witjes en restauratiearchitect Erik Jan Brans op veilige afstand over het natuursteen van de Domtoren

De coronaregels gaan haast even schuil achter vers afgeleverde kalkmortel en bakstenen

Ook de bouwlift aan de enorme steiger is ruim genoeg

te doen, verzorgt Hein Hundertmark namens de gemeente het bouwhistorische onderzoek tijdens de restauratie. 'Hier kan ik mijn werk goed doen, aangezien er genoeg ruimte op de steiger is. Op plaatsen waar weinig ruimte is, zoals binnen in gebouwen, kan het lastiger zijn om met voldoende afstand te werken als er ook veel bouwlieden bezig zijn.' Voor onderzoek moet hij ook vaak in archieven en bibliotheken zijn, waaronder die van de Rijksdienst. 'In het voorjaar waren die volledig dicht, dus dat belemmerde het onderzoek, maar nu kan ik er weer terecht. Je moet wel beter plannen, want alles gaat op afspraak.' Slotboom Steenhouwers levert het steen- en beeldhouwwerk voor de restauratie van de toren. De stenen komen uit groeves in Duitsland, Frankrijk, Italië en Engeland. Normaal gesproken worden ze in de groeves zelf gekeurd, maar nu is dat een probleem, met name in Engeland vanwege de verplichte quarantaine als je reist. 'Gelukkig hadden we voor de crisis al aan een aantal groeves een uitgebreid bezoek gebracht en kennen we de situatie ter plekke', vertelt projectleider Bart Woudenberg van Slotboom. 'Daardoor was het nu mogelijk om via Skype met onze Engelse partners in de steengroeve mee te kijken. Zo komt de aanlevering van goede restauratiestenen niet in gevaar.'

Het persoonlijke contact

Een grote restauratie vraagt vaak om beslissingen op de bouwplaats, omdat je niet alles kunt voorzien. Tijdens steigerbezoeken en bouwvergaderingen bespreken de restauratiearchitect en de uitvoerders samen met de specialisten van gemeente en Rijk het werk tot in detail. Volker Vlaming, toezichthouder namens Rothuizen Architecten, mist bij digitale vergaderingen vooral het persoonlijke contact: 'Je hebt daardoor minder overzicht. In gesprekken met de betrokkenen via internet komt niet alles langs wat voor mij van belang kan zijn. Als je meer op het werk aanwezig bent, houd je beter de vinger aan de pols.' Restauratieadviseur Richard Rodenburg van de gemeente vult aan: 'Bij de gemeente werken we veel thuis, maar sommige dingen kun je echt niet van huis uit doen. Denk aan materialen bemonsteren en proefstukken beoordelen. Daarvoor moet je op de bouwplaats zijn. Dat doen we nu in kleine groepjes

en met voldoende afstand.'

Ook architect Erik Jan Brans van Rothuizen geeft aan dat online vergaderen misschien wel geschikt is om mededelingen te doen, maar om te sparren met het restauratieteam is toch meer interactie nodig. 'Soms kun je in kleine groepjes wel een overleg op de steiger organiseren. Dat vraagt om een extra inspanning om de rest van het team dan in te lichten over wat daar is besproken en besloten.' Werk is er op dit moment nog genoeg. Restauraties zoals die

'Hier kan ik mijn werk goed doen, aangezien er genoeg ruimte op de steiger is'

van de Domtoren gaan voorlopig door, zodat een beroep op de noodmaatregelen niet nodig is. Maar Brans verwacht dat het werk op termijn alsnog zal afnemen. 'Door de huidige crisis verliezen potentiële opdrachtgevers veel inkomsten, waardoor het budget voor instandhouding van monumenten terug gaat lopen. Hopelijk kan de overheid tegen die tijd ook nog steun bieden, zodat vakmensen in deze sector aan het werk kunnen blijven. Bij de vorige, economische crisis is veel vakmanschap verloren gegaan.' De Domtoren is eigendom van de gemeente. De verantwoordelijke wethouder Eelco Eerenberg is vooralsnog tevreden. 'Het is fantastisch dat deze mensen hun werk kunnen blijven doen, ook met alle maatregelen die we moeten treffen.' Laten we hopen dat het goed blijft gaan. ✘

Hendrik-Jan Tolboom, specialist natuursteen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt met expertise bij aan deze restauratie en Jeroen Westerman, adviseur gebouwd erfgoed bij de dienst, volgt nauwgezet het effect van de coronacrisis op het gebouwde erfgoed, h.tolboom@cultureelerfgoed.nl & j.westerman@cultureelerfgoed.nl.

Wie wil het Ei lenen?

Al vijf jaar raakt het Ei zoetjesaan vergeten in het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Jammer, hoor, want het is zo'n bijzonder beeld. Wie wil het lenen? SIMONE VERMAAT

Het is een van de zwaarste beelden uit de kunstcollectie die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert. Het massieve ding weegt maar liefst 1700 kilo. De grote witmarmere bolvorm op zijn witmarmere sokkel draagt geen titel, maar kreeg al snel 'het Ei' als bijnaam. In 1968 kocht het Rijk het werk rechtstreeks bij de kunstenaar Jos Wong Lun Hing. Het maakt onderdeel uit van een serie van acht abstracte beelden in verschillende maten en materialen, zoals aluminium en polyester. De Limburgse Jos Wong kreeg zijn opleiding aan de Rijksacademie in Amsterdam. Hij had daar samen met Jan Wolkers les. Wong zou de rest van zijn leven in Amsterdam blijven wonen en zelf les gaan geven aan de Rietveld Academie. Aanvankelijk werkte hij figuratief. Zoals meer beeldhouwers van zijn generatie ontwikkelde Wong in de daaropvolgende jaren een abstracte stijl. In 1965 mocht hij deelnemen aan de jaarlijkse beelden tentoonstelling op de Keukenhof. Hij plaatste grote gipsen versies van de serie van acht beelden aan weerszijden van de centrale beukenlaan. Dat deze 'grove gipsen gevallen', zoals een recensent ze omschreef, niet bij alle bezoekers in de smaak vielen, is niet zo verwonderlijk. Anno 1965 was abstracte

kunst nog lang niet zo ingeburgerd als nu. De uitvoering van het Ei uit 1968, in gepolijst cristallino-marmar, leende het Rijk in 1973 uit aan de gemeente Noordwijkerhout. Daar kreeg het kunstwerk een plek in het plantsoen aan de Dorpsstraat. Maar vijf jaar later bleek dat het marmer niet zo goed tegen het Hollandse zeeklimaat bestand was. Na restauratie kreeg het Ei in 1985 een nieuwe plaats, veilig binnen bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag. Daar heeft het tot de verhuizing van het ministerie in 2015 gestaan. Sindsdien bevindt het zich in

het depot van de Rijksdienst. Zijn gewicht maakt het Ei niet eenvoudig uitleenbaar. Het draagvermogen van de meeste moderne vloeren bedraagt niet meer dan vijfhonderd kilo per vierkante meter. Dit zware Ei is dus op zoek naar een vloer met meer draagkracht. Wie biedt zich aan? ☒

Simone Vermaat, conservator bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt zorg voor dit beeld. Interesse? Neem contact op via bruikleenservice@cultureelerfgoed.nl. Aan de bruikleen kunnen kosten verbonden zijn.

FOTO'S REC. MARGARETA STENSSON

Nog geen plek voor Schilderij met blauw vlak

In het vorige nummer vroeg de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om een plek voor *Schilderij met blauw vlak*. Daarop zien we een landschap met gras voor een heuvel. Er zijn grote stukken karton op geplakt, waaronder een helder blauw vel. En onderaan is een rij donkere, vierkante zwart-witfoto's

bevestigd, van nog meer gras. Maar schijn bedriegt. Dat lijkt maar zo. Alles is geschilderd. *Schilderij met blauw vlak* is twee meter hoog en in 1973 gemaakt door Pieter Stoop. Het werk bevindt zich jammer genoeg al 21 jaar in depot. Dat kan anders. Wie heeft er een mooie plek voor?

Wandkleden in het Rosa Spier Huis

FOTO R.C.E. BAS KUIZERS

Nieuwe kunst voor oude kunstenaars

Wandkleden van Mes en Peeters sieren nu de hoge verbindingsgang van het nieuwe Rosa Spier Huis in Laren

Deze zomer zijn er zes wandkleden uit de jaren zestig en zeventig bij gekomen. En er hing al zo veel kunst aan de muren van het Rosa Spier Huis. Er wonen en werken namelijk oudere kunstenaars en wetenschappers in dit beroemde centrum in Laren. Om precies te zijn: het nieuwe centrum, want de bewoners zijn verhuisd. SYLVIA VAN SCHAIK

Harpiste Rosa Spier trad tot op hoge leeftijd op, terwijl haar lichaam steeds krachtiger tegensputterde. In die tijd ontwikkelde ze plannen voor een woongemeenschap voor oudere kunstenaars en intellectuelen.

Twee jaar na haar overlijden opende in 1969 het Rosa Spier Huis, in de Noord-Hollandse plaats Laren. Er wonen schrijvers, schilders, beeldhouwers, fotografen, musici, acteurs, filosofen. Het bijzondere is dat zij in het centrum door kunnen gaan met hun werk, want kunstenaars en wetenschappers gaan niet met pensioen. Bijvoorbeeld Maurits Escher, Éva Besnyö en Marten Toonder hebben er hun laatste dagen beleefd. Na exact vijftig jaar is er een nieuw Rosa Spier Huis gebouwd, omdat het vorige niet meer aan de wettelijke eisen voldeed. Een jaar geleden trokken de bewoners er in. Het complex bevat een concertzaal, ateliers en studio's. En een café en een beeldentuin, die na de coronatijd weer dagelijks voor het publiek geopend zullen zijn. De unieke culturele sfeer is gelukkig behouden gebleven. En hoe mooi is het dat de bewoners omringd zijn met kunst?

Aan de muren hangen voornamelijk schilderijen uit de eigen collectie. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft dat deze

zomer aangevuld met zes grote wandkleden. Ze zijn in de jaren zestig en zeventig gemaakt door onder anderen Wilmy Peeters, Cees Vis en Anna Mes. Via de *Beeldende-kunstenaarsregeling* zijn ze destijds in de kunstverzameling van het Rijk terechtgekomen die de Rijksdienst beheert. De uitgeleende kleden hebben een aanzienlijk formaat en hangen onder meer in de hoge verbindingsgang van het cultuurgebouw naar het zorggebouw en de bibliotheek. Net als andere wandtapijten hebben deze kunstwerken een warme uitstraling en zorgen ze voor een aangename akoestiek.

Zelf gesponnen

De twee wandkleden van Cees Vis zijn vervaardigd van wol die hij zelf gesponnen en geveerd had. Daardoor zijn ze van begin tot eind geheel van zijn hand. Vis begon met kleurige tekeningen, die hij naar de natuur maakte. De contouren daarvan vergrootte hij op karton, dat hij achter zijn weefraam plaatste. Maar met dit ontwerp sprong Vis vrij om. Hij volgde het niet precies. Het resultaat is een verbluffende, abstracte combinatie van kleurvlakken en lijnen, die toch figuratief aandoet. Sommige vormen lijken te verwijzen naar organische elementen, zoals bomen of bloemen. Een enkele keer is het alsof er een mens of een dier in verscholen zit.

Het kleed van Anna Mes heeft kleurvlakken in een levendige beeldtaal. Wandelingen langs het Camperduinse strand bij Bergen in Noord-Holland gaven haar inspiratie. Uit de schijnbaar abstracte compositie komt een landschap met architectonische vormen naar voren. Mes heeft een intrigerend palet van warme en koele kleuren gebruikt, en van harde en zachte tinten. De zes tapijten zorgen ervoor dat de bijzondere bewoners van het Rosa Spier Huis een extra warm en kunstzinnig thuis hebben. ❏

Sylvia van Schaik, conservator bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt zorg voor deze wandkleden, s.van.schaik@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.rosaspierhuis.nl.

De prehistorische sporen rond Schokland

Van akkers naar

natte natuur

Schokland, dat ingepolderde eilandje, is van wereldbelang. Niet in de laatste plaats vanwege de bijzondere archeologische resten die er in en rondom verstopt liggen. Er wordt hard aan gewerkt om die goed nat te houden, zodat ze niet vergaan. Daarom zet de beheerder meer akkers in drassige natuur om. MARCELLA MARINELLI & JOS STÖVER

FOTO MUSEUM SCHOKLAND

FOTO GEMEENTE NOORDOOSTPOLDER, FREDY SCHINKEL

Links van het voormalige eiland is de reeds aangelegde drassige natuur te zien

FOTO MUSEUM SCHOKLAND

Deze prehistorische voetafdruk is in 1984 vlak naast Schokland gevonden

Wie in de Noordoostpolder van Nagele naar Ens rijdt, gaat over een flinke bult heen. Dit is het voormalige eiland Schokland, dat voor de aanleg van de polder in het IJsselmeergebied lag. Schokland heeft wat te vieren, want 25 jaar geleden, in 1995, is het als het eerste werelderfgoed van Nederland erkend. Dat ging toen nog betrekkelijk eenvoudig. De Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, een voorganger van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, stelde een dossier van enkele tientallen pagina's op. De beslissende organisatie UNESCO was daar positief over. En klaar was Kees. Voornamelijk vanwege de archeologische resten in de ondergrond is Schokland werelderfgoedwaardig. Die sporen zijn goed bewaard gebleven omdat ze altijd onder water of in met water verzadigde grond hebben gelegen. Binnen de grenzen van dit werelderfgoedgebied bevindt zich ook landbouwgrond. Met het oog op het behoud van de archeologische overblijfselen daarin is stichting Het Flevo-landschap momenteel bezig om een deel van die grond te verwerven. De stichting gaat sommige van die akkers en weilanden omzetten in natuur, omdat dit een flink hogere grondwaterstand kan hebben. Andere aangekochte stukken worden omgevormd tot een combinatie van landbouw en drassige natuur. Op enkele gedeelten zal Het Flevo-landschap experimenteren met mengvormen van grasland en akkerbouw, in strokenteelt bijvoorbeeld. Als proef zijn er twintig jaar geleden al enige akkers direct ten oosten van Schokland getransformeerd tot een nat natuurterrein.

Als proef zijn er twintig jaar geleden al enige akkers direct ten oosten van Schokland getransformeerd tot een nat natuurterrein

Rendierjagers

De geschiedenis van het gebied gaat ver terug. Al diep in de prehistorie liepen hier mensen rond. Een heuvel van keileem midden op Schokland was destijds een hoogte in een rivierdelta, waar de voorlopers van de Overijsselse Vecht en de IJssel zich een weg door baanden. Eerst kwamen er rendierjagers op die heuvel langs, twaalfduizend jaar geleden. Via verzamelaars en vissers loopt de bewoningsgeschiedenis naar boeren. De landbouw arriveerde hier via contacten met het zuiden, door uitwisseling van

.....
*Die sporen zijn goed
bewaard gebleven omdat
ze altijd onder water
hebben gelegen*
.....

kennis of door verhuizingen. Nier ver van Schokland zijn in Nederland voor het eerst sporen van die overgang naar een agrarisch bestaan gevonden, bij het dorp Swifterbant. Het boeren raakte steeds meer in zwang. Ook daarvoor zijn in de Schokker ondergrond aanwijzingen te vinden. Naarmate de eeuwen verstreken, steeg de zeespiegel en kon het gebied zijn water minder goed kwijt. Het werd natter en raakte bedekt met een meters-

dikke laag veen. Ten slotte kon je ook op de hoogste plekken niet meer wonen. Pas in de middeleeuwen namen mensen deze woeste venen in ontginning en kwamen er weer bewoners. Nu is het zo dat als je veen ontgint het sterk inklinkt. Bij een verder stijgende zeespiegel en een dalende ondergrond werd het land gevoelig voor stormvloeden. In de loop van de middeleeuwen zijn er dan ook grote stukken weggeslagen. Zo ontstond hier de Zuiderzee. Alleen de hoogste gebieden bleven over, zoals Marken, Urk en ook Schokland.

Karig inkomen

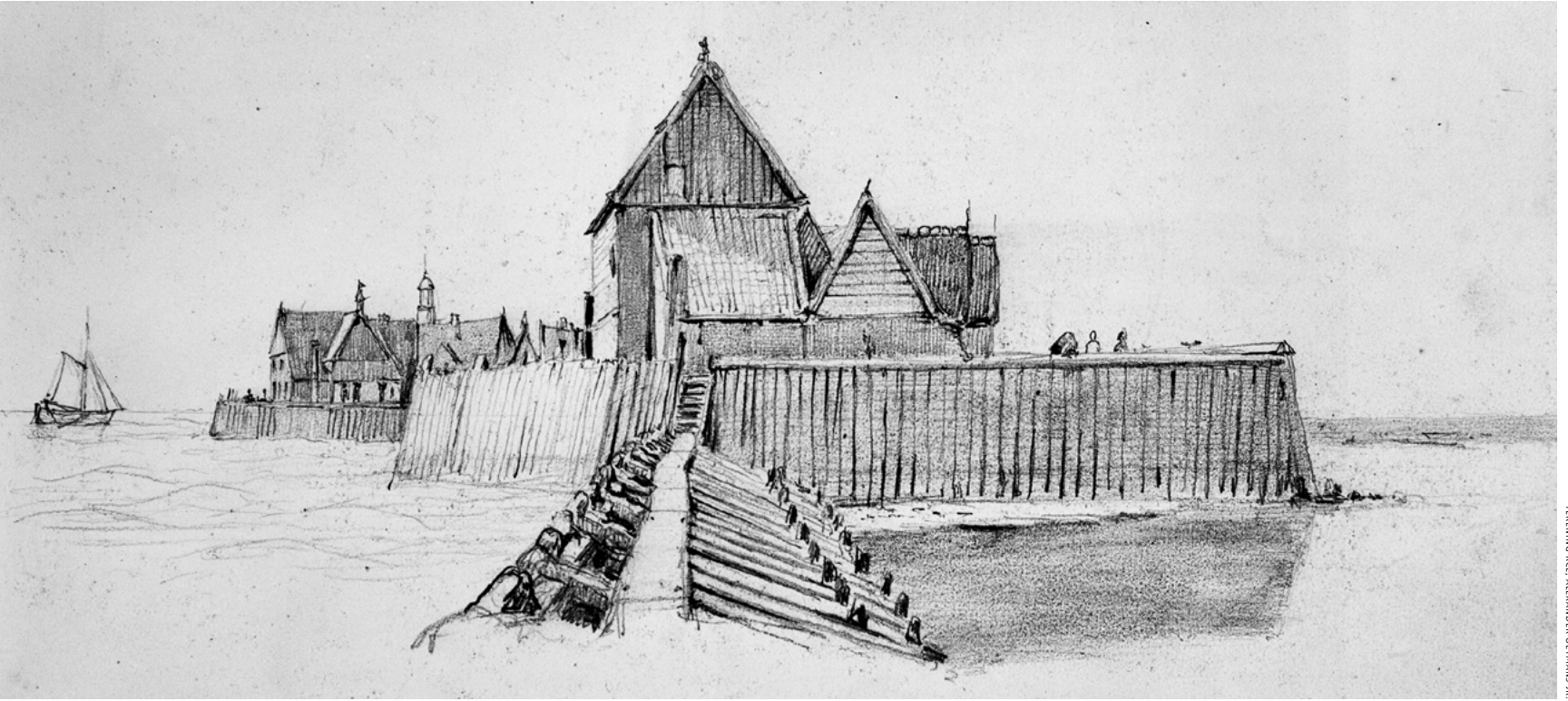
Tijdens de zogeheten Palmstorm van 10 april 1446 werd Schokland een eiland. Tal van dorpen in de omgeving verdrongen. Op Schokland bleven er vier bestaan, op terpen, om droge voeten te houden. Die plekken zijn nog altijd duidelijk herkenbaar, hoewel er nu bijna geen bebouwing meer staat. De bewoners hadden nauwelijks bestaansbasis. De meeste mensen verdienden een karig inkomen uit de visserij. Ondertussen ging de afslag van het eiland gewoon door. In 1859 vond de overheid het welletjes. Ze achtte de armoede te groot en het strookje land niet veilig genoeg meer. Op last van koning Willem III werd het ontruimd. De voornamelijk houten bebouwing is neergehaald en de bevolking van enkele honderden zielen kreeg een nieuw thuis, in onder meer Kampen en Amsterdam. Zolang de Zuiderzee nog bestond, bleven er schepen bij Schokland voor anker gaan, beschut tegen de wind. En er was een kleine visafslag op de terp van Oud-Emmeloord, op de noordpunt. Daar staat

nog steeds een vuurtorentje, met het huis van de lichtwachter. Op de Middelbuurt bleef de kerk annex predikantswoning bestaan.

Met de ontruiming leek de mens de strijd tegen het water te hebben verloren. Toch liep de geschiedenis anders af. De Afsluitdijk maakte van de woeste Zuiderzee het kalmere IJsselmeer. En door de aanleg van de omringende Noordoostpolder kwam Schokland in 1942 op het droge te liggen. Die bult had best plat geschoven kunnen worden, maar dat gebeurde niet. Het nieuwe land kenmerkt zich door strakke lijnen en vormt een contrast met het grillige oude eiland. Als extraatje kreeg Schokland een bomenscherm rondom om het te accentueren in het agrarische productielandschap. Achter het scherm zorgen de bomen voor geborgenheid en versterken ze het eilandgevoel.

Op het wereldpodium

Schokland biedt dus een fraai doorkijkje op twaalfduizend jaar geschiedenis. Bovendien is het voormalige eiland een symbool van leven met het water. Met de erkenning als werelderfgoed werd het mogelijk dit alles, van de steentijd tot in de twintigste eeuw, als één groot monument op het wereldpodium te zetten. Voor werelderfgoed moet je goed zorgen. Het 'natuureiland' wordt sinds 1994 beheerd door Het Flevo-landschap en zijn strakke omgeving door de boeren. Dat levert wel uitdagingen op, want het veen waaruit Schokland en de akkers bestaan, klinkt namelijk nog steeds in. De bijzondere en kwetsbare archeologische overblijfselen in en rond het oude eiland kunnen daarbij verloren gaan. Want »

TEKENING RCF, ALEXANDER OLTMANS JR.

In 1845 tekende Alexander Oltmans jr. hoe Schokland kleintjes boven de Zuiderzee uitstak

» als de grond uitdroogt, rotten organische materialen als hout, bot en leer weg. Ook de bewerking van de akkers vormt op sommige plaatsen een bedreiging, omdat de resten daarbij verstoord kunnen raken. Om dit het hoofd te bieden is in 2000 aan de oostkant van Schokland een hydrologische zone ingericht. Hier is een deel boerenland omgevormd

Tot nu toe functioneert het systeem goed

tot natte natuur, waar de stand van het grondwater permanent hoog is. Ook is hier een stuk middeleeuws landschap met dijkjes en terpjes gereconstrueerd. Tot nu toe functioneert het systeem goed. De daling van het eiland is sterk vertraagd en de oude resten liggen lekker nat in de grond. Bovendien kent de zone inmiddels een grote plantenrijkdom en overwinteren en broeden er veel vogels, ook zeldzame. Verder hebben bijzondere soorten libellen dit natuurterrein ontdekt en is de beschermde rugstreeppad er fors in aantal toegenomen. Hier gaan de zorg voor het erfgoed en de ontwikkeling van natuur prachtig samen. De gunstige resultaten hebben ertoe geleid dat er nu ook aan de zuidkant een natuurgebied wordt aangelegd. Daar zullen de prehistorische resten van de belangrijke zogenoemde Swifterbantcultuur beter beschermd liggen.

Pais en vree

Toch is niet alles pais en vree in de hydrologische zone. Door de hogere grondwaterstand is er namelijk riet gaan groeien. De dikke, holle wortels van het

riet kunnen de archeologische resten doorboren en op den duur vernietigen. En opgravingen van met riet doorgroeide plaatsen zijn onmogelijk. Om verdere verspreiding van het riet tegen te gaan wordt het nu twee keer per jaar gemaaid. Ook de droge zomers van de afgelopen jaren vormen reden tot zorg, omdat die tot een lager grondwaterpeil kunnen leiden. De gevolgen daarvan worden nauwgezet in de gaten gehouden. Uitdagingen zijn er ook ten aanzien van de karakteristieken van de oorspronkelijke inrichting van het stuk polder van het werelderfgoed. De bomen en struiken van de erfsingels rond de boerderijen worden vaak gerooid. En als gevolg van de mechanisatie en de schaalvergroting in de landbouw zijn veel boerderijen overbodig geworden voor de agrarische sector. Ze worden verbouwd tot woning, bedrijf of recreatieverblijf. Dit gebeurde voorheen niet altijd met oog voor de cultuurhistorische waarde.

Daarom hebben de gemeente Noordoostpolder en

de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de afgelopen jaren bij de veranderingen flink ingezet op het behoud van de bijzondere kenmerken. Zo leidde een campagne al tot het herstel van veel erfsingels. Dit betekent dat het contrast tussen het eeuwenoude eiland en de strakke nieuwe polder herkenbaar blijft, ook wanneer er straks meer akkers in natte natuur zijn omgezet. Hoofdverantwoordelijk voor het behoud van Schokland en zijn omgeving is de gemeente. Het is een unieke plek, enig in zijn soort, en dat wil zij graag laten zien aan haar bewoners, Nederland en de rest van de wereld. ✕

Marcella Marinelli, coördinator werelderfgoed Schokland bij de gemeente Noordoostpolder, en Jos Stöver, adviseur archeologie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, zetten zich in voor deze omvorming in drassige natuur met medeauteurs Hans Huisman, Dirk Knopper, Dominique Ngantillard, Cees van Rooijen, Bjørn Smit en Peter Timmer, m.marinelli@noordoostpolder.nl & j.stover@cultureelerfgoed.nl.

Het contrast tussen het eeuwenoude eiland en de strakke nieuwe polder is groot

FOTO GEMEENTE NOORDOOSTPOLDER

Twee specialisten erfgoed en water

In de geest van het gebied

Jeroen Zomer en Alette van den Hazelkamp op de onlangs versterkte historische dijk langs de Eem, een rivier in de provincie Utrecht

FOTO RCE, RUBEN SCHIPPER

Ze geven erfgoed een rol in grote veranderingen die momenteel in Nederland spelen. Zoals aanpassingen van de omgeving om het veranderende klimaat het hoofd te bieden. Hoe pakken de twee specialisten erfgoed en water van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed dat aan? DIRK SNOODIJK

Wat doet een specialist erfgoed en water?

Wat doet een specialist erfgoed en water? Jeroen Zomer: 'Wij houden ons bezig met alles waar water bij komt kijken. De overheid is bij veel grote, nationale aanpassingen van de omgeving betrokken en de Rijksdienst zet zich daarbij voor het culturele erfgoed in. Wij twee dragen vooral kennis aan.'

Alette van den Hazelkamp: 'We adviseren de betrokkenen hoe ze het aan kunnen pakken, zodanig dat de cultuurhistorische waarde van het gebied overeind blijft. Voor de waterschappen van Laag-Nederland bijvoorbeeld kijken we nu welke kennis en methoden ze nodig hebben om erfgoed vroegtijdig mee te kunnen nemen.'

Gaat het ook om lekkage in rijksmonumenten, vochtige schilderijen en grondwater rond archeologische resten?

Jeroen Zomer: 'Grondwater zeker. Denk aan archeologische monumenten die kampen met droogte en wisselende standen van het grondwater.'

Alette van den Hazelkamp: 'Rijksdienst-collega's doen daar onderzoek naar. Wij nemen de kennis van die onderzoeken mee in onze advisering.'

Jeroen Zomer: 'Centraal staat al het erfgoed binnen een streek waarin iets gaat veranderen met de waterhuishouding. Dus monumenten, archeologische vindplaatsen en het landschap. De biografie van die omgeving kan bij die veranderingen kennis en inspiratie bieden. Pas het in de geest van het gebied aan.'

Over wat voor soort veranderingen hebben we het?

Alette van den Hazelkamp: 'Over aanpassingen van de omgeving om ons bijvoorbeeld

tegen water te beschermen of om zoet water beschikbaar te houden. Zoals dijken versterken, plaatsen voor waterberging aanleggen en de loop van beken herstellen. Of wijzigingen om het veranderende klimaat het hoofd te bieden.'

Jeroen Zomer: 'Ook houden wij ons bezig met de bodemdaling in het aardbevingsgebied en de gevolgen daarvan voor de historische bebouwing en het landschap. We doen onderzoek, verzamelen kennis en houden bij de veranderingen in de gaten dat erfgoed een rol krijgt. Daarbij hebben we zo veel mogelijk contact met de waterschappen, grote gebiedsbeheerders en Rijkswaterstaat.'

Alette van den Hazelkamp: 'En we werken samen met bijvoorbeeld de Stichting Toegepast Onderzoek Waterbeheer. Ook dragen we bij aan het Deltaprogramma van het Rijk tegen overstromingen en aan het Nationaal Kennisprogramma Bodemdaling. Door de coronamaatregelen komen we nu maar weinig ter plekke, helaas. Ik hoop dat dat snel weer mogelijk is.'

Wat maakt dit werk mooi?

Alette van den Hazelkamp: 'Het is interessant om betrokken te zijn bij de grote opgaven waar Nederland voor staat. En dan op een manier die bijdraagt aan het behoud van het culturele erfgoed.'

Jeroen Zomer: 'Ik werk in een wolk van mensen met veel kennis. Dat is erg prettig. Ik heb de mogelijkheid om kennis te maken en te delen. En het is mooi om daarmee op het schaalniveau van het hele land iets te betekenen.' ✕

Nadere informatie: a.van.den.hazelkamp@cultureelerfgoed.nl & j.zomer@cultureelerfgoed.nl.

400 pallets vol bouwfragmenten

WEER NAAR HUIS

Grijzende leuvenkoppen, krullende bladeren, sierlijk ijzerwerk. En ook dakpannen en bakstenen. Meer dan vierhonderd pallets vol bouwfragmenten van historische gebouwen staan er onzichtbaar in een depot opgeslagen. Ze verhuizen nu naar de plaatsen waar ze vandaan komen. Daar kunnen ze weer een verhaal vertellen. FRANK BERGEVOET

Wie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort de roltrap naar de bibliotheek neemt, wordt als eerste door de lichte, open sfeer getroffen. Daarna zal zijn oog op de vitrines met oude bouwfragmenten vallen. Hun decoratieve karakter maakt meteen duidelijk waarom ze bewaard zijn. Deze ornamenten vormen het representatieve deel van de verzameling bouwfragmenten die de Rijksdienst beheert. Meer dan vierhonderd pallets vol staan er permanent in depot, onzichtbaar voor iedereen. Het gaat om versierend bouwbeeldhouwwerk en functionele materialen als dakpannen, bakstenen, vloertegels en hang-en-sluitwerk. Daarvan springt het beeldhouwwerk het meest in het oog, omdat dat veelal om grote, zware stukken steen gaat, zoals kapitelen, schouwvragen, pinakels, lijstwerk, consoles en gevelstenen. De bouwmaterialen zijn vooral bedoeld voor encyclopedische referentie. Daar kun je bijvoorbeeld een andere baksteen naast houden om te ontdekken welke soort het betreft. Al voor de Tweede Wereldoorlog begon het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, de voorloper van de Rijksdienst, bouwfragmenten te verzamelen. Die kwamen vrij bij restauraties, verbouwingen of sloop van historische gebouwen en waren daar soms bij opgegraven. Later is de verzameling aangevuld met fragmenten van de gemeente Utrecht, het Rijksmuseum, het Ministerie van Defensie, het Instituut Collectie Nederland en het Nederlands Openluchtmuseum. Aanvankelijk verzamelde het Rijksbureau ze om tot een wetenschappelijke studiecollectie te komen. Maar de verzameling heeft zich nooit tot een museaal beheerd geheel ontwikkeld. Het is eerder zo dat de dienst een vangnet creëerde voor overtollig geraakt historisch bouw materiaal.

Dat kan beter

De verzameling heeft een statisch karakter en functioneert nauwelijks voor presentaties en studie. Verder is ze slecht toegankelijk en gebrekkig gedocumenteerd. Van veel fragmenten is de herkomst onduidelijk. Ten slotte is de kwaliteit van sommige ornamenten onvoldoende om de rijksverantwoordelijkheid voor het beheer te continueren. Dat kan beter. Vandaar dat zo veel mogelijk fragmenten nu teruggaan naar de plaats van herkomst, bij voorkeur in het publieke domein. Daar zullen ze weer zichtbaar

Twee houten putti, wellicht uit Arnhem of omgeving afkomstig

zijn, zoals vroeger, en kunnen ze weer een verhaal vertellen. De gemeente Breda heeft al een cluster van het Kasteel van Breda geaccepteerd. Deze fragmenten zullen in het Stedelijk Museum Breda en in de Koninklijke Militaire Academie te zien zijn. Ook met de Gelderse gemeente Maasdriel, het Driels Museum en de Domkerk in Utrecht voert de dienst gesprekken over de teruggave van bouwbeeldhouwwerk. Opvallend is dat veel eigenaren niet meer weten dat de Rijksdienst fragmenten van hun historische gebouw bezit. Ze zijn vaak verrast als de dienst ze benadert. Dat geldt zeker voor de architectuurelementen die in of nabij het monument zijn opgegraven. Idealiter draagt de dienst deze over aan gemeentelijke of archeologische depots. Niet alle eigenaren hebben onmiddellijk plek voor hun bouwfragmenten. Stelregel bij de overdracht is dat ze duurzaam op de oorspronkelijke locatie bewaard worden.

FOTOS: RCE, FRANK BERGEVOET

Specialisten bekijken de bouwfragmenten van de Domkerk in Utrecht die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed graag terug wil geven

Geen monumentenstatus

De fragmenten hebben geen monumentenstatus op basis van de *Erfgoedwet* zoals de gebouwen waarvan ze afkomstig zijn. In het kader van die wet geldt wel een procedure voor 'vervreemding', het wisselen van eigenaar. Daarom kondigde de dienst afgelopen januari het voornemen tot overdracht in de *Staatscourant* aan.

Daar zullen ze weer zichtbaar zijn, zoals vroeger

Deze procedure geldt voor cultuurgoederen van de rijksoverheid, provincies, gemeenten en andere organisaties binnen het publieke domein. Ze zorgt ervoor dat een teruggave zoals deze zorgvuldig en transparant verloopt. Ook voert de dienst het conform de museale gedragscodes uit.

De publicatie in de *Staatscourant* leidde onmiddellijk tot reacties vanuit de bouwhistorische wereld. Die maakten duidelijk dat er een beeld van een verzameling van hoge kwaliteit bestaat. Maar

Decoratief bouwbeeldhouwwerk, dat voorheen door het Rijksmuseum werd beheerd

hoewel zij zeker belangrijke stukken bevat, is ze fragmentarisch en verkeert er een groot aantal fragmenten in slechte staat. Daarom is de Rijksdienst vorige maand een dialoog met bouwhistorici gestart om openheid over de overdracht te geven. Recent verkleinden de gemeenten Dordrecht en Amsterdam hun collectie al. Andere gemeenten die vergelijkbare plannen hebben, kunnen hun voordeel doen met de ervaringen van Dordrecht, Amsterdam en de Rijksdienst. Bovendien kunnen zij leren van de manier waarop de museale sector zoiets aanpakt.

Wat overblijft

De Rijksdienst verwacht de verzameling door de teruggave al flink te verkleinen. Wat overblijft zullen de bouwfragmenten zijn waarvoor de eigenaren van de historische gebouwen geen belangstelling hebben. Ook zullen de fragmenten zonder herkomstinformatie overblijven, net als de exemplaren die zich in slechte staat bevinden. Ten slotte zijn er nog de referentiematerialen. Voor al deze bouwonderdelen is het van belang om daarvan de cultuurhistorische waarde vast te stellen. Hiervoor gebruikt de dienst de criteria uit de museale sector. Als er wordt vermoed dat bepaalde bouwfragmenten onmisbaar zijn voor het Nederlandse cultuurbezit en als er overdracht buiten het publieke domein wordt overwogen zal de Rijksdienst hiervoor een onafhankelijke commissie raadplegen.

Die onmisbaarheid geldt misschien wel voor de gevelfragmenten van Huis Huydecoper, dat aan het Singel in Amsterdam stond. Dit moet de commissie nader bepalen. Het huis was een van de hoofdwerken van Philips Vingboons en stamt uit 1642. Driehonderd jaar later, in 1943, werd het huis door een neerstortend Engels vliegtuig verwoest. Maar de gevel bleef gespaard. Na de afbraak daarvan sloeg de gemeente de gevelonderdelen op. Decennia later kwam een deel daarvan bij de Rijksdienst terecht. De referentiedakpannen, -bakstenen, -leien, -vloertegels en dergelijke die niet terug naar de locatie van herkomst kunnen, zouden een plek bij opleidingsinstanties op het gebied van gebouwrestauratie kunnen krijgen of bij koepelorganisaties in de monumentenzorg. De mogelijkheden daartoe inventariseert de dienst nog. Belangrijk is dat zo veel mogelijk bouwfragmenten een zinvolle bestemming krijgen en worden gerevitaliseerd in een nieuwe context. ☒

Frank Bergevoet, adviseur roerend erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, coördineert deze teruggave, f.bergevoet@cultureelerfgoed.nl.

ZOUTE SNEEUW

Heeft het nou gesneeuwd in Amsterdam? En wat drijft er veel rotzooi in de grachten en de haven, zeg. Al die troep op straat ook. En kunnen de treinen nog wel veilig over die kapotte rails rijden? Dit is een maquette uit 1914 en die moet inderdaad nodig gerestaureerd worden. Die sneeuw, dat is metaalzout, dat uit het speciale cement is komen zetten waar de huisjes, de boompjes, de bootjes en vrijwel alle andere dingetjes van gemaakt zijn. Uit onderzoek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed blijkt dat het niet gevaarlijk is om dat zout te verwijderen. Ook toonde de dienst aan dat er nog schimmel op de maquette actief is, maar dat er geen onveilige chemicaliën op zijn gespoten, zoals DDT of brandwerende middelen. Het Amsterdam Museum kan de ministad dus met een gerust hart schoonmaken en alles wat loszit vastzetten. De gemeente had de maquette door de Gebrüder Stegemann in Berlijn laten maken voor een tentoonstelling in Londen, maar die ging door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog niet door. Toch is ze tussen 1915 en 1930 op elf plekken op de aardbol geëxposeerd. Nadien zat ze negentig jaar in kisten opgesloten. Dat heeft voor de sneeuw gezorgd. Als het mini-Amsterdam er weer tiptop uit ziet, zal het in het Scheepvaartmuseum te zien zijn. ✕

Sanne Berbers, specialist conservering en restauratie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtte dit onderzoek in samenwerking met het Amsterdam Museum, s.berbers@cultureelerfgoed.nl.

FOTO REE: JILDO-TIM HOR

Ventilatietorens Velsertunnel onderzocht

De schilferende schachten

Sommige mensen noemen ze de Hyacinten. Dat is een mooi compliment, en ze hebben er zeker iets van weg, de ventilatietorens van de Velsertunnel. Ze zijn nog maar zestig jaar oud, maar hun glazuur schilfert er al decennialang af.

Wat valt daartegen te doen? Deskundigen gingen op

onderzoek uit. MICHEL VAN HUNEN & HANS DE WITTE

Al ruim voordat je met de auto via de A22 onder het Noordzeekanaal door rijdt, doemen de markante ventilatietorens van de Velsertunnel op. Ranke, wijder uitlopende, tienhoekige schachten zijn het, bekleed met geglazuurde bakstenen in acht pasteltinten en met witte betonkaders bovenaan. Liefkozend worden ze wel de Hyacinten genoemd. Deze eerste snelwegtunnel van Nederland is in 1957 geopend. Zijn twee ventilatiegebouwen zijn ontworpen door architect Dirk Roosenburg. Ze staan aan weerszijden van het kanaal en zijn sinds 2014 beschermd als rijksmonument, de tunnel zelf niet.

Van dichtbij is zichtbaar dat het bijzondere glazuur van de zestien torens op veel plekken afschilfert.

Na een renovatie van de tunnelbuizen nam Rijkswaterstaat begin 2017 dan ook contact op met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De ventilatiegebouwen gingen gerestaureerd worden. Gelet op de benodigde kennis is er op verzoek van de gemeente Velsen afgesproken dat de Rijksdienst Rijkswaterstaat hierbij begeleidt. De torens zijn goeddeels uit functie geraakt, omdat er bij de tunnelrenovatie is overgestapt op een ander ventilatiesysteem. De restauratie zou zodanig moeten zijn dat Rijkswaterstaat de komende vijftig jaar geen omkijken naar de gebouwen meer heeft. Voor de torens is dat een pittige uitdaging. Om een beter beeld te krijgen van hun conditie en cultuurhistorische achtergrond is er op advies van de dienst eerst onderzoek uitgevoerd. Door de restauratie van de laagbouw los te knippen van die van de Hyacinten ontstond daar tijd voor.

Afremmen

Wat is de oorzaak van de schade aan het glazuur? Waarom schilfert de ene steen meer af dan de andere? Kun je het schadeproces afremmen? En hoe kun je de torens herstellen? Een door zelfstandig onderzoeker Odwin Ralling uitgevoerde bouwhistorische verkenning legde de basis voor het beantwoorden van deze vragen.

Acht van de Hyacinten, aan de ene kant van het Noordzeekanaal

FOTO'S: REE, MICHEL VAN HUNEN

Tegelijkertijd bracht adviesbureau Nebest het schadepatroon nauwkeurig in kaart. De geglazuurde bakstenen van de laagbouw vertonen helemaal geen schade en het glazuur van de torens is aan alle kanten even veel afgeschilferd.

De onderste zes meter van de schachten bestaat uit beton met halfsteensmetselwerk. Daarboven zijn ze opgebouwd uit massief metselwerk, waartegen in de jaren tachtig aan de binnenkant een laag spuitbeton is aangebracht. Op dat moment speelde het probleem met het glazuur al. De hoeveelheid afgeschilferd glazuur is bij het halfsteensmetselwerk aanzienlijk groter dan bij het massieve deel. Na een vorstperiode was er begin maart 2018 tijdens een van de inspecties veel nieuwe schade zichtbaar. Schilfers glazuur hingen los aan de bakstenen en lagen onder aan de torens.

Drie soorten

Om vast te stellen of de bakstenen bepalend zijn voor het ontstaan van de schade, zijn er drie soorten onderzocht. Namelijk stenen met geen tot weinig schade, met gemiddelde schade en met veel schade. Het Technisch Centrum voor de Keramische Industrie mat hoe poreus en hoe zwaar ze zijn, hoe hun poriën verdeeld zijn en hoeveel water ze op kunnen nemen. Inzicht in die materiaaleigenschappen helpt om het gedrag van de bakstenen en hun gevoeligheid voor bepaalde typen schade te verklaren. De metingen bevestigen dat het allemaal zogenaamde kelderlinkers zijn, zoals in de jaren vijftig ook in het bouwbestek stond voorgeschreven. De bakstenen met de hoogste dichtheid en de laagste wateropname vertonen de minste glazuurschade. De glazuurlaag en dwarsdoorsnedes van glazuur en steen zijn onder de microscoop bekeken. Over het algemeen komen er bij het metselwerk met veel schade veel meer scheuren in het glazuur voor. Ook zijn er dan net onder het glazuur scheuren zichtbaar, parallel aan het oppervlak. Omdat water bij veel schadeprocessen een rol speelt, is de vochtthoudding van de torens onderzocht. Het metselwerk bleek over de hele hoogte met water verzadigd te zijn. Dit in tegenstelling tot de stenen van de laagbouw, die nauwelijks door vocht zijn belast. Het Centrum concludeert dat de hoeveelheid wateroplosbare zouten in de bouwmaterialen zodanig laag is, dat die zouten niet de oorzaak van het afschilferen zijn. Maar het water is wel de boosdoener. Het schadepatroon, de waarnemingen en de onderzoeken wijzen namelijk uit dat vorst de schade veroorzaakt. Vorstschade kan ontstaan als bakstenen langdurig met water verzadigd zijn. En verzadiging ontstaat wanneer er geen balans tussen vochttopname en droging is.

Het grootste probleem

Bij de torens is een beperkte droging door het glazuur aan de buitenkant en het beton aan de binnenkant waarschijnlijk het grootste probleem. De oorzaak schuilt dus in de keuze van architect

Van dichtbij is zichtbaar dat de bijzondere glazuurlaag op veel plekken afschilfert

Van de onderste zes meter schilfert het glazuur het meeste af

Roosenburg voor deze geglazuurde bakstenen. Rijkswaterstaat wil verdere afschilfering voorkomen door de vochtbalans te verbeteren. Het indringen van regenwater is verminderd door onder meer de afdekking aan de bovenkant van de schachten te vernieuwen en de naden rondom de betonnen kaders en open voegen te vullen. De mogelijkheden om de droging fundamenteel te verbeteren zijn helaas beperkt. Om die wel te bevorderen zijn er in de laag spuitbeton aan de binnenkant sleuven gefreesd. Dat heeft al een gunstig resultaat opgeleverd.

Schilfers glazuur hingen los aan de bakstenen en lagen onder aan de torens

Voor het herstel bestaat er onder andere koudglazuur, kunsthars waarmee glanzend glazuur kan worden geïmiteerd. Maar koudglazuur heeft als nadeel dat water zich achter de dampdichte laag kan ophopen, zeker in een buitenklimaat, waardoor het op den duur weer los kan laten. En dat terwijl het aanbrenge arbeidsintensief is en dus kostbaar. Er bestaan wel dampopen alternatieven, maar die hebben geen glanzend oppervlak. Daarom is ervoor gekozen om de glazuurlaag niet te herstellen. Je zou bovendien alleen vanaf dichtbij kunnen zien dat alle stenen weer van glazuur voorzien zijn, en er zijn niet veel mensen die dicht bij de torens komen. Alle beschadigde bakstenen vervangen door nieuwe geglazuurde is om financiële, praktische en cultuurhistorische redenen niet als reële en wenselijke optie beschouwd. Enkele maanden geleden zijn de werkzaamheden afgerond. De conditie van de bijzondere Hyacinten en hun glazuur zal de komende jaren nauwkeurig in de gaten worden gehouden. ❏

Michiel van Hunen, specialist conservering en restauratie, en Hans de Witte, specialist erfgoed en duurzaamheid, voorheen adviseur bouwkunde, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, droegen met expertise bij aan deze restauratie, m.van.hunen@cultureelerfgoed.nl & h.de.witte@cultureelerfgoed.nl.

Robuuste meubels voor een robuust gebouw. George van Heukelom ontwierp ze allebei. Deze zomer is een sfeervolle vergadertafel met stoelen van hem teruggekeerd naar zijn Inktpot. Dit icoon van Utrecht uit 1921 is nog steeds een spookkantoor. En wat is het bijzonder dat meubels na vele jaren weer komen te staan in het gebouw waarvoor ze ontworpen zijn. YURI VAN DER LINDEN

Een teruggekeerde vergadertafel met tien stoelen zorgt meteen voor een harmonieuze sfeer in De Inktpot in Utrecht

Een tafel met stoelen in De Inktpot

Terug van weggeweest

Vroeger leerde je met een kroontjespen schrijven, die je in een inktpot doopte. Vraag vandaag de dag een inwoner van Utrecht naar De Inktpot, en hij weet je blindelings naar het juiste bouwwerk te brengen. Dit iconische rijksmonument aan het spoor lijkt inderdaad op een inktpot, met zo'n slanke hals op een brede buik. Afgezien van de Domtoren is De Inktpot misschien wel het bekendste hoge gebouw van de Domstad. Het maakt volgend jaar precies een eeuw onderdeel uit van haar silhouet. Afgelopen zomer bracht de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed er een deel van een voornamelijk vergaderameublement naar terug. De stevige tafel en de tien stoelen waren speciaal voor dit kantoor ontworpen, maar ze stonden de laatste veertig jaar op het Binnenhof in Den Haag. Hoe is dit zo gekomen?

De stevige tafel en de tien stoelen waren speciaal voor dit kantoor ontworpen

Het Derde Administratiegebouw, zoals De Inktpot eigenlijk heet, maakt onderdeel uit van een complex van vier panden. Dit waren de kantoren van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen,

FOTO HET UTRECHTS ARCHIEF

Bij de opening in 1921 stond er een groter ameublement in de Commissarissenzaal

FOTO RCE, DIRK SNOODIJK

Dat ruimteschip is een kunstwerk, dat sinds 1999 op het dak van De Inktpot staat

die later tot de Nederlandse Spoorwegen fuseerde. De eerste twee administratiegebouwen van het Staatsspoor staan vlak bij het station tussen de zojuist weer opengegraven Catharijnesingel en de rails. Ze zijn in 1871 neoclassicistisch en in 1895 neorenaissancistisch vormgegeven. Bij de start van een nauwere samenwerking tussen de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij en de Staatsspoorwegen in 1917 ontstond de behoefte om de administratie van beide organisaties samen te brengen in één nieuw, derde gebouw.

Kolossaal kantoor

George van Heukelom werd daar de architect van. Sinds 1913 was Van Heukelom verantwoordelijk voor alle grote werken van het Staatsspoor. Tijdens een gesprek met een collega maakte hij een eerste schets op een vloeiblad. Hij ontwierp een kolossaal, vrijwel vierkant kantoor, met in het midden een binnenplaats en aan de centrumzijde een forse toren. Vanwege de vorm en door de donkere bakstenen verkreeg het de bijnaam De Inktpot. Aan de rij van drie gebouwen voegde de Nederlandse Spoorwegen in 1990 nog een vierde toe. Sinds 1995 is De Inktpot het hoofdkantoor van spoorbeheerder ProRail. Het Derde Administratiegebouw ontstond onder moeilijke omstandigheden. Daarom mag het een wonder heten dat het al in 1921 voltooid is. De Eerste Wereldoorlog was nog maar net afgelopen en bouwmaterialen waren niet eenvoudig te krijgen. De aanbesteding onder de aannemers mislukte, waarna het Staatsspoor zelf als aannemer »

FOTO RCE, BAS KILZERS

» optrad. Een boycot door de aannemerswereld was het gevolg. Die kon het bedrijf omzeilen door een baksteenfabriek bij het Brabantse dorp Schijndel op te kopen. Die ging de tweeëntwintig miljoen bakstenen produceren die er voor de bouw nodig waren. De blauwe leem uit de putten in de omgeving van de fabriek verleende de stenen de paars-bruine kleur die zo kenmerkend is voor het gebouw. Ook voor de fundering was enige inventiviteit noodzakelijk. Bij gebrek aan staal is er 21 kilometer aan spoorstaven de grond in gewerkt. Eikenhout vond het Staatsspoor door een compleet Limburgs bos op te kopen, om dit in onder meer de lambriseringen en het meubilair te verwerken.

Strengheid en verticaliteit

De Inktpot is maar liefst honderd meter lang en 85 meter diep. Boven op de brede, monumentale basis van vijf verdiepingen staat aan de voorkant een blok van nog eens twee verdiepingen. En boven op dat blok staat de zestig meter hoge toren. De symmetrie regeert. Steunberen en langwerpige ramen geven het gebouw een zekere strengheid en verticaliteit. Wie het binnegaat, komt eerst in een imponerende hal, die overgaat in een trappenhuis. Wanneer je daar omhoogkijkt, ervaar je de enorme leegte van de toren die hierboven staat. De op het trappenhuis aansluitende gangen zijn sober van sfeer en kunnen de bezoeker het gevoel geven dat hij in een klooster is beland.

Maar op de tweede verdieping bevindt zich de Commissarissenzaal, de rijkst vormgegeven ruimte van De Inktpot. Drie smeedijzeren hanglampen daar zijn van de hand van de fameuze Amsterdamse School-firma Winkelman & Van der Bijl en een wandklok van Willem Brouwer. En Van Heukelom zelf ontwierp voor deze zaal robuuste stoelen en een reeks statige vergadertafels. Bij de zware stoelen zorgen de naar onder toe smaller wordende poten voor verlichting. Omdat de meubels niet versierd zijn, sluiten ze goed aan bij het gebouw waarvoor ze zijn gemaakt, dat ook vrijwel geen decoraties heeft. De spoozmensen in het Derde Administratiegebouw waren tevreden met hun werkplek. Zij roemden de lichtval en het uitzicht, net als de door Van

Heukelom ontworpen meubels. Bovendien had elke werkkamer een ingebouwde klok, die centraal werd aangestuurd.

Vervangen

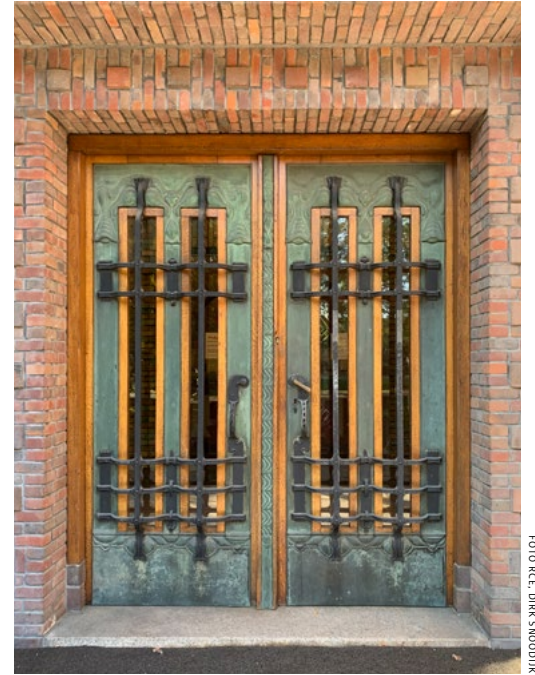
Maar met de tijd veranderde ook de smaak en een deel van het bijpassende meubilair is in de jaren vijftig helaas vervangen door dat van Gispen. Enkele tafels en 26 stoelen uit de Commissarissenzaal droegen de Nederlandse Spoorwegen in 1983 over aan de Dienst Verspreide Rijkscollecties, een voorganger van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Een deel daarvan gaf de dienst in bruikleen aan de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en een ander deel kwam in een vergaderzaal van de Eerste Kamer op het Binnenhof te staan. Bij de afsplitsing van de Nederlandse Spoorwegen in 1995 nam ProRail het kolossale kantoorgebouw van Van Heukelom in gebruik. Aan het begin van deze eeuw onderging het een ingrijpende restauratie, waarbij ook het interieur werd aangepakt en

De reconstructie is een tijdelijk station op weg naar een steeds getrouwere versie

hersteld. In aanloop naar het honderdjarige bestaan van het gebouw vatte een aantal geïnteresseerde medewerkers van ProRail het ambitieuze plan op om een deel van het oorspronkelijke meubilair terug te halen. Dat was bij de restauratie niet overwogen. Via de Rijksdienst is contact met de Eerste Kamer gelegd, die welwillend afstand deed van de tafel en de tien comfortabele stoelen daar. De huidige, mosterdgele stoffering van de stoelen dateert van 2006 en wijkt af van de oorspronkelijke donkere bekleding. Ook bevatten de rugleuningen tegenwoordig beduidend meer vulling en steken de zitgedeelten meer uit.

Sinds 2006 zijn de kleur en de vorm van de rugleuningen en zittingen flink aangepast

Bij aankomst belooft de voordeur van De Inktpot al veel moois voor binnen

Originele staat

Twee stoelen die nog in De Inktpot staan, verkeren min of meer in de originele staat. Deze zouden als uitgangspunt kunnen dienen als ervoor wordt gekozen om de tien teruggebrachte exemplaren naar de oude situatie terug te brengen. In dat opzicht is de huidige reconstructie dus een tijdelijk station op weg naar een steeds getrouwere versie. Helaas bleek het niet meer mogelijk om de tafel en de stoelen weer in de Commissarissenzaal te zetten. Bovendien bleken andere interieuronderdelen van deze zaal, zoals de lampen en het vloerkleed, in de loop der tijd te zijn vervangen. Eind dit jaar worden de drie lampen daar weliswaar weer gerestaureerd en wel opgehangen, maar een precieze reconstructie zat er dus niet in. Op dezelfde verdieping is er gelukkig wel een kleiner vertrek gevonden dat beschikbaar was om teruggebracht te worden in de oude staat.

Aandachtig zijn er oude foto's van de oorspronkelijke Commissarissenzaal bestudeerd. Een opvallend element was het vloerkleed, waarvan de decoratieve elementen goed op de foto's zichtbaar waren. Deze zijn gescand, waarmee een patroon voor een nieuw kleed is ontworpen. Dat kleed is van modern polyester gemaakt, met een kleurenpalet dat aansluit bij de nieuwe bekleding van de stoelen en de leren invulling van het tafelblad. De medewerkers van ProRail kunnen het smaakvolle vertrek gebruiken voor overleg of voor bijzondere momenten, zoals het ondertekenen van overeenkomsten. Dat doen zij dan aan een tafel en op stoelen die een eeuw geleden vervaardigd zijn voor een van de mooiste monumenten van Utrecht. ☒

Yuri van der Linden, conservator oude toegepaste kunst bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt zorg voor deze meubels, y.van.der.linden@cultureelerfgoed.nl. Met dank aan Heleen Eilers Samat en Niels Steenvoorde.

FOTO: CUYPERSHUIS, ANNIEMIE BROEKE

Via gaatjes kun je de tekeningen uit het Cuypers-atelier in de kast ophangen

Nu in het Cuypershuis

Het Cuypershuis in Roermond was even dicht voor een herinrichting, maar is nu weer geopend, met een vernieuwde vaste presentatie. Daarin toont het museum in diens voormalige huis en atelier het leven en werk van de beroemde architect Pierre Cuypers. Dat gebeurt aan de hand van onder meer nieuwe bruiklenen uit de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed-collectie. Cuypers kennen we vooral van het Rijksmuseum en het Centraal Station in Amsterdam, Kasteel De Haar bij Utrecht en talloos veel kerken in heel Nederland. De Rijksdienst heeft het Cuypershuis nu een stuk beschilderd glas in lood in neogotische stijl uit een kerkraam uit 1886 geleend en een zijstuk van een wandbespanning uit 1904 voor een schoorsteen in de Ridderzaal. De bespanning is met ornamenten van gotische kerkraden en een eikenboom beschilderd en gesjabloned op linnen. Ook zijn er een archiefkast met lades en een tekeningenkast uit de Rijksdienst-verzameling naar het museum gegaan. Beide zijn ongeveer in 1900 gemaakt. Het bijzondere van de tekeningenkast is dat de tekeningen daarin opgehangen kunnen worden. De voorwerpen illustreren goed hoe het atelier van Cuypers eruit zag en met welke opdrachten hij bezig was. ✕

Nieuwe geesten ontdekt

Er zijn nieuwe geesten ontdekt. Nu kan het aan de kust flink spoken, maar geesten zijn ook oude stukken landbouwgrond bij de duinen van Noord- en Zuid-Holland. Vaak waren dit kiemcellen van dorpen en steden. Je ziet het woord terug in Oegstgeest bijvoorbeeld. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft de geesten opnieuw laten inventariseren. Eerdere inventarisaties bleken niet compleet te zijn en ook niet helemaal correct. Ondertussen is namelijk beter duidelijk geworden wat een geest is. Er zijn er nu zo'n zeventig geteld, waaronder enkele die nog niet bekend waren. In de digitale uitgave *Geesten van Holland* staan ze een voor een beschreven.

Veel geesten zijn sinds 1900 volgebouwd of tot bollengrond vergraven. Maar gelukkig niet allemaal. En zelfs als ze bebouwd zijn, schemert de oude geeststructuur vaak door in het hedendaagse landschap. Zo was Rijswijk in de zestiende eeuw een hoofdweg met enkele parallelwegen, verspreide bebouwing op de geest, een wetering op de grens met het lage land en een kleine bewoningskern bij de kerk. De inventarisatie kan worden gebruikt bij de herinrichting van de omgeving, maar ook als basis voor verder onderzoek. Want er zijn ongetwijfeld nog meer geesten aan de kust te vinden. Zie voor de uitgave www.cultureelerfgoed.nl. ✕

FOTO: RCE, WILLEM DERICKX

Ook de Elsgeest bij Voorhout is in de nieuwe inventarisatie opgenomen

FOTO: RCE, JOOP VAN HOUT

Marinemensen halen in Zierikzee het schilderij van boord

Uitzonderlijk kunsttransport

Eind september vond er een uitzonderlijk kunsttransport plaats. Het zeventiende-eeuwse schilderij *Schepen op de Oosterschelde bij de Zuidhavenpoort van Zierikzee* is per marineschip van Den Helder naar Zierikzee gevaren. Hendrick van Anthonissen schilderde het rond 1650. Voor de haven van de Zeeuwse stad zijn op de voorgrond een tjalk en een oorlogsschip te zien. Het werk wordt beheerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, die het de afgelopen tien jaar aan de marine in bruikleen had gegeven. De marine had het in het Commandementsgebouw in Den Helder opgehangen, bijgenaamd Het Paleis. Op initiatief van museumdirecteur Albert Scheffers is het schilderij nu naar het Stadhuismuseum Zierikzee verhuisd. Daar zullen meer mensen het kunnen zien. Om de verhuizing te ondersteunen liet het museum het kunstwerk over zee naar Zierikzee varen, en wel op het schip de Zierikzee. De Rijksdienst greep het transport aan om een nieuw apparaat uit te testen dat mat welke trillingen het schilderij hierbij onderging. Over een jaar zal er in het Stadhuismuseum een tentoonstelling over Hendrick van Anthonissen te zien zijn. Zie ook www.stadhuismuseum.nl. ✕

Volgend jaar is het in bedrijf, het Collectiecentrum Nederland. Dat is een gezamenlijk, nieuw rijksdepot in Amersfoort. Op dit moment verhuizen het Rijksmuseum, Paleis Het Loo, het Nederlands Openluchtmuseum en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed er hun omvangrijke verzamelingen naartoe. Hoe verloopt deze reuzeoperatie? DIRK SNOODIJK

Collectiecentrum Nederland

EEN VAN DE

GROOTSTE

VERHUIZINGEN OOI

In het Collectiecentrum Nederland hangt het paardentuig bij het paardentuig, ongeacht uit welke rijksverzameling het komt

Zo'n 23.000 serviezen, kolenskitten, historisch tuingereedschap, een oude ladderwagen met brandspuit, somt verhuiscoördinator Liesbeth Schotsman van Paleis Het Loo op. '75.000 schilderijen, beeldhouwwerken, meubels, scheepsmodellen', vult collega Froukje van der Meulen van het Rijksmuseum aan. '177.000 karren, sleeën, poppen in streekdracht, kraantjeskannen, lampen, merklappen', zegt Denise Frank van het Nederlands Openluchtmuseum. 'En 80.000 prenten, tapijten, kasten, kunstinstallaties, kroonluchters en nog veel meer', besluit Alexandra van Kleef van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Momenteel verhuizen de vier rijksorganisaties hun kunstwerken en cultuurhistorisch belangwekkende voorwerpen naar een nieuw, gezamenlijk depot.

Dit Collectiecentrum Nederland is de afgelopen tijd in Amersfoort gebouwd. Exact midden in het land, goed bereikbaar vanuit Apeldoorn voor Het Loo, vanuit Amsterdam voor het Rijksmuseum en vanuit Arnhem voor het Openluchtmuseum. De Rijksdienst zetelt in Amersfoort zelf. Het depot opent halverwege volgend jaar. Het lijkt op een van de vele grijze dozen langs de snelweg, maar voor de opslag van kunst is het een bijzonder gebouw. Het heeft alleen installaties voor verwarming en ventilatie waar dat strikt noodzakelijk is. Door de vloer niet te isoleren heerst er het hele jaar door een constante temperatuur van 12 tot 15 graden. Dat is perfect voor de opgeslagen spullen. Zonnepanelen op het dak zorgen voor de elektriciteit. Ook de opslag van warmte en kou en de toiletten doortrekken met regenwater maken het gebouw duurzaam en energieneutraal. Er zijn bovendien twee ateliers voor restauratie en onderzoek, een fotostudio en werkplekken voor de dertig medewerkers van de vier organisaties.

Zonder onderscheid

In het depot bevinden de schilderijen zich bij de schilderijen, de spiegels bij de spiegels en de tekeningen bij de tekeningen, zonder onderscheid te maken uit welke rijkscollectie ze komen. Dat

FOTO RCE, ALEXANDRA VAN KLEEF

Honderdduizenden cultuurhistorische voorwerpen worden verpakt en vervoerd

Toevallige ontmoetingen zullen ertoe leiden dat er frisse ideeën ontstaan'

is handig bij het beheer en bijvoorbeeld voor het uitlenen voor tentoonstellingen. Een streepjescode vertelt wat er in welke verzameling zit. De vier grote organisaties beheren elk een rijksverzameling op het gebied van geschiedenis en kunst en waren toe aan een nieuw depot. 'Wij sloegen onze collectie op acht verschillende locaties in Arnhem en Tiel op', vertelt Frank van het Openluchtmuseum. 'De depots van Het Loo waren verspreid over meer dan vijftig kamertjes en zolders in het Paleis', zegt Schotsman. 'Het gebouw van de Rijksdienst in Rijswijk', legt Van Kleef uit, 'was aan renovatie toe om aan de hedendaagse eisen van collectiebeheer te voldoen. Maar dat zou kostbaar zijn en niet duurzaam te realiseren.' 'Ons depot stond op een industrieterrein net buiten Lelystad', zegt Van der Meulen van het Rijksmuseum. 'Dat was oorspronkelijk voor de Nederlandsche Bank gebouwd, om de euro's in op te slaan.'

De eerste plannen voor de samenwerking dateren uit 2011. 'We hebben de koppen bij elkaar gestoken. Alle uitgangspunten, wensen en eisen zijn nu samengekomen in één gebouw. En dat resulteert in een van de grootste gezamenlijke collectieverhuizingen die ooit in Nederland plaatsgevonden hebben', stelt Schotsman. 'Het is een enorme logistieke operatie, die tot nu toe goed verloopt.' Van der Meulen: 'De plannen van alle vier moeten precies op elkaar aansluiten. Dat maakt dit waanzinnig complex. In ons kantoortje hangt een spreuk: "Zoals verwacht loopt alles anders." Dat hebben we geweten. Totaal onvoorzien waren uiteraard de coronamaatregelen. Daar moesten we een nieuwe werkwijze voor bedenken. Ik denk dat wij er over een tijdje met verwondering op terug zullen kijken.'

Veel maatwerk

Al die verschillende werken van beeldende en toegepaste kunst zorgen voor een bijzondere aanpak. 'Er is veel maatwerk nodig', vertelt Van Kleef. 'Zo beheert de Rijksdienst enorme schilderijen. Die mag je alleen met een grote diameter van zo'n zestig centimeter oprollen. De enige manier om deze rollen te transporteren is op speciaal gemaakte houten bokken.' Frank van het Openluchtmuseum: 'De karren hebben we allemaal maatpakken aangemeten en op soepel verrijdbare "hondjes" gezet. Hierdoor

hoeven ze niet meer op hun eigen wielen te rijden en zijn ze makkelijker te verplaatsen.' 'Roemers, bokalen en Venetiaanse glazen verhuizen we ieder in een stevige doos, bekleed met schuim dat precies op maat is gesneden', geeft Van der Meulen van het Rijksmuseum als voorbeeld.

De samenwerking leidt tot het delen van kosten en van kennis. 'Je kunt zo samen in één gebouw gemakkelijk gebruikmaken van de expertise van je collega's van de andere drie organisaties', zegt Frank. 'Door in elkaars collectie te kijken kun je nieuwe inzichten krijgen of anderszins geïnspireerd raken.' Van der Meulen: 'Daar kunnen interessante gezamenlijke onderzoeken uit voortkomen. Toevallige ontmoetingen zullen ertoe leiden dat er frisse ideeën ontstaan, die de grenzen van de gebruikelijke hokjes overstijgen.'

Fikse klus

Het nieuwe depot is straks toegankelijk voor tentoonstellingsmakers, onderzoekers, studenten, kunstenaars en historici. De verhuiscoördinatoren en tientallen medewerkers van de vier organisaties hebben er dan een fikse klus op zitten. 'Het bedenken van passende oplossingen is wat dit werk spannend maakt', bekent Alexandra van Kleef. 'Elke dag puzzel ik met de kunsttransporteurs hoe iets het beste kan worden verpakt en vervoerd.' Liesbeth Schotsman: 'De verhuizing loopt soepel. En de samenwerking en het delen van expertise vormen voor ons nu al een grote verrijking.'

'Hier hebben we jarenlang naartoe gewerkt', zegt Denise Frank, 'en nu gaan alle puzzelstukjes aan elkaar passen.' 'Voor mij persoonlijk is de verhuizing de kers op de taart van vier jaar intensieve voorbereiding', vertelt Froukje van der Meulen. 'De samenwerking die straks in het Collectiecentrum zo belangrijk is, heeft in die tijd al een stevige basis gekregen. De combinatie van de vier collecties zal een unieke staalkaart van de geschiedenis bieden. Het is fantastisch dat er zo veel bijzonders onder één dak te vinden is.' ✕

Nadere informatie: Alexandra van Kleef, projectleider bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, a.van.kleef@cultureelerfgoed.nl.

FOTO CHRIS LANGEMEIJER

Het nieuwe depot staat aan de rand van Amersfoort, handig naast de snelweg

Geschilderd in de jaren 1530: fluitspel in huiselijke kring, samen met luit en zang

Van Warder naar Zwitserland

Op het spoor van de fluit

Een dwarsfluit uit het begin van de zestiende eeuw. Die doken archeologen op uit een scheepswrak in het Markermeer. Alleen dat al is een extreem zeldzame gebeurtenis. Maar van wie kan die fluit geweest zijn? Een stuk papier bij het mondgat zet een gevarieerd team van deskundigen op een spoor dat warmer en warmer wordt. HANS HUISMAN

De houten dwarsfluit uit het scheepswrak bij Warder telt zes vingergaten, zeven ijzerdraadjes, een mondgat en een buis van messing

FOTO RESTAURIA

Sinds een paar jaar wordt een groot deel van de dijk langs het Markermeer versterkt. In 2017 stuitten archeologen daarbij onder water op een klein scheepswrak, in de buurt van het Noord-Hollandse lintdorp Warder. Het duikteam van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed stelde vast dat het om een rank, licht scheepje van veertien meter lang ging, dat kort na 1536 gebouwd is. Bij de opgraving zijn meer dan honderd voorwerpen geborgen, wat erop duidt dat deze punter van een handelaar zal zijn geweest. Naast de gebruikelijke scheepsonderdelen en gebruiksvoorwerpen bevonden zich hier drie persoonlijke zaken tussen, namelijk een beugel van een tas, een zaagje met inscriptie en een dwarsfluit. Dat is bijzonder, want dit soort dingen vinden archeologen vrijwel nooit. Vooral muziekinstrumenten niet.

De dwarsfluit is uit één stuk buxushout gemaakt, is 69 centimeter lang en heeft zes vingergaten. Die zijn allemaal bijgesneden, zodat ze binnenin breder zijn dan aan de buitenkant. Dit is gedaan om de intonatie, klank en bespeelbaarheid te verbeteren. Een lastig en precies werkje. Het is met zorg gedaan, met gespecialiseerd gereedschap. Het instrument is aan de kant van het mondgat met een kurk afgesloten. Tussen het mondgat en het eerste vingergat zijn zeven smalle banden van ijzerdraad aangebracht, waarschijnlijk om een scheur te repareren. Een messingbuis bedekt het stuk boven het mondgat. Binnen in deze buis zit een papier waarop tekst gedrukt is. Aan het andere uiteinde heeft voorheen

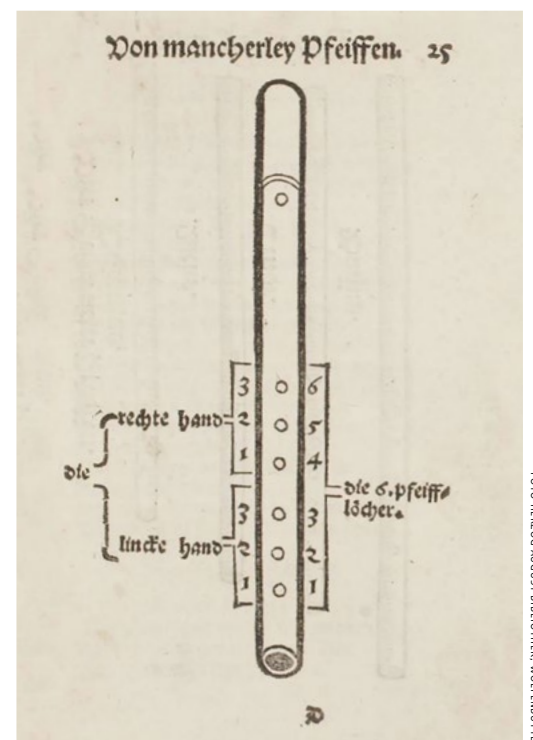
Archeologen vinden vrijwel nooit muziekinstrumenten

ook een buis gezeten. Hoewel de fluit in ongekend goede conditie is voor een instrument dat een kleine vijfhonderd jaar onder water heeft gelegen, is hij toch wat beschadigd. Hij is kromgetrokken en CT-scans laten zien dat de doorsnede nu eerder ovaal dan rond is.

Typisch een tenordwarsfluit

Oude dwarsfluiten zijn nauwelijks bewaard gebleven. De oudste in Nederland, uit ongeveer 1590, komt van Nova Zembla en bevindt zich in het Rijksmuseum. De oudste andere renaissancefluiten, die in Oostenrijk en Italië bewaard worden, dateren uit de eerste helft van de zestiende eeuw. Die andere exemplaren en ook prenten en schilderijen laten zien dat het Warderse instrument typisch een tenordwarsfluit uit de zestiende of zeventiende eeuw is. Zo'n fluit is cilindrisch en bijna altijd uit één stuk gemaakt. De zes gaten kun je eenvoudig met de middel-, wijs- en ringvingers van je beide handen bespelen, dus kleppen zijn niet nodig. Het instrument heeft een bereik van twee tot twee en een half octaaf en is perfect geschikt voor de muziekgenres uit de renaissance.

In eerste instantie gebruikten soldaten dit soort fluiten, om tijdens de strijd signalen te geven. Deze praktijk werd vooral geassocieerd met Zwitserse

Is de dubbele lijn in een boek van Agricola uit 1529 de grens van een metalen buis?

FOTO HERZOG AUGUST BIBLIOTHEK, WOLFENBÜTTEL

en andere Duits-sprekende piekeniers. Vandaar dat de dwarsfluit in de achttiende eeuw als Duitse fluit bekend stond. Militaire muzikanten reisden vaak met hun koning of prins mee en speelden ook in hun vrije tijd. Op reis wisselden ze muziek uit met musici die ze aan buitenlandse hoven en in steden ontmoetten. Drie of vier fluitisten speelden vaak samen, ook in gemengde ensembles met snaar- en andere blaasinstrumenten, soms gecombineerd met zang. Maar veel illustraties uit de renaissance laten mensen zien die alleen spelen, wat suggereert dat ze het instrument ook in huiselijke kring gebruikten. En dat in verschillende sociale klassen. »

Een bedrukt stuk papier in de fluit zou wel eens naar de eigenaar kunnen leiden

FOTO RCE, HANS HUISMAN

» Vergelijkbare buizen

Wat tot nog toe niet bekend was bij renaissance-fluiten zijn lange buisstukken van messing, zoals het instrument uit het Markermeer die heeft. Bij andere exemplaren ontbreekt metaal volledig. Op schilderijen uit de zestiende eeuw staan alleen fluiten die helemaal van hout zijn, of die smalle metalen ringen aan de uiteinden hebben. De enige afbeeldingen van vergelijkbare buizen bevinden zich in twee boeken. In het eerste gedrukte boek over muziekinstrumenten, *Musica getuscht* van Sebastian Virdung uit 1511, staat een houtsnede van een tenorfluit met een dubbele lijn bij het mondgat. Die is eerder aangezien voor versiering, maar het zou de rand van een metalen buis kunnen voorstellen. En in Martin Agricola's *Musica instrumentalis deudsch* uit 1529 zijn vijf fluiten met dubbele lijnen afgebeeld. Wel ontbreekt op deze prenten de kortere buis die de fluit van Warder

Het papier in de buis is met een geïmproviseerde periscoop gefotografeerd

FOTO RCE, HANS HUISMAN

aan de andere kant gehad moet hebben. Naar de functie van de messingen buizen kunnen we slechts raden. Misschien zijn ze bedoeld om de uiteinden van de fluit te beschermen, maar het zou ook kunnen dat ze de klank beïnvloeden, het gewicht uitbalanceren of puur voor de sier zijn. Het valt bovendien niet uit te sluiten dat de buizen aangebracht zijn om de scheur te herstellen, net als de bandjes van ijzerdraad. In de huidige staat is de fluit niet meer bespeelbaar. Om toch vast te kunnen stellen hoe hij geklonken heeft, maakt fluitbouwer Roberto Bando twee replica's. Eerst een van esdoorn, om de maten en vormen uit te testen. Vervolgens in buxushout, om een exemplaar te verkrijgen dat zo veel mogelijk het geluid van het origineel nabootst. Deze fluit kan verder voor musicologisch onderzoek en demonstraties worden gebruikt.

Een uitdaging

Stukken papier uit boeken of kranten zijn vaker in historische fluiten aangetroffen. Waarschijnlijk zijn die door de speler aangebracht als snelle oplossing voor lekkende of loszittende onderdelen. Bestuderen van de tekst op het papier uit Warder

Neurenbergse uitgevers met vergelijkbare lettertypes bovendien, Konrad Resch en Johannes Petreius. Maar ook de boeken over muziek van Virdung en Agricola hebben sterk lijkende letters, waarbij dat van Virdung bovendien een soortgelijke bladspiegel met negentien regels heeft. Daarbij komt dat Petreius ook muziek uitgaf. Het is dus goed mogelijk dat de fluitspeler een blad uit een van zijn muziekboeken heeft gescheurd om de buis beter te bevestigen. Uitgevers Resch, Petreius en Rhaw van Agricola hadden sterke banden met het opkomende protestantisme. Zij waren in steden gevestigd die daar een belangrijke rol in speelden, Bazel, Neurenberg en Wittenberg. We kunnen dus niet uitsluiten dat op het papier in de fluit een protestantse tekst staat.

Huurling

In ieder geval is duidelijk dat de tekst een Duitse of Zwitserse herkomst heeft. Dat maakt het ook waarschijnlijk dat de fluit in bezit was van een militair, bijvoorbeeld een huurling, die in de eerste helft van de zestiende eeuw in West-Friesland was. Of lag alleen zijn fluit in het scheepje van de handelaar? De zoektocht naar de herkomst van het tekstfragment heeft door de corona tot nog toe online plaatsgevonden. Als bibliotheken met boeken uit de eerste helft van de zestiende eeuw weer toegankelijk zijn, kan het zoeken verder gaan. En hopelijk levert dat dan meer informatie op over de eigenaar van de fluit. Het is uitermate bijzonder dat onderzoek van één archeologische vondst zo veel verschillende aspecten van geschiedenis en cultureel erfgoed met elkaar verbindt. Van scheepsarcheologie tot het vroege protestantisme en van muziekwetenschap tot boekdrukkunst. We kunnen er zeker van zijn dat de fluit een prominente rol zal spelen in nieuw onderzoek en een plaats zal krijgen in basiswerken over renaissancemuziek in het algemeen en de geschiedenis van de dwarsfluit in het bijzonder. ■

Hans Huisman, specialist archeologische materialen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en bijzonder hoogleraar geoarcheologie en archeometrie aan de Rijksuniversiteit Groningen, verrichtte dit onderzoek met medeauteurs Roberto Bando, Kate Clark, Thijs Coenen, Willem Frijhoff, Ellen Meijvogel, Dominique Ngan-Tillard en Johan Opdebeek, h.huisman@cultureelerfgoed.nl.

FOTO KUNSTMUSEUM BASEL

Twee Zwitserse burgers en twee soldaten spelen dwarsfluit op een prent van Urs Graf uit 1523

Dat maakt het ook waarschijnlijk dat de fluit in bezit was van een militair

was een uitdaging. Met het blote oog is deze maar beperkt zichtbaar. Daarom is de binnenkant van de buis stukje bij beetje gefotografeerd met een geïmproviseerde periscoop, samengesteld uit een digitale microscoop en spiegelglasjes. De tekst blijkt Duits te zijn, in gotische letters gedrukt en helaas zwaar beschadigd. Het is het rechterdeel van een pagina met negentien regels, waarschijnlijk uit een boek. Het lettertype kan helpen bij het identificeren van de tekst, want in de zestiende eeuw had iedere drukker zijn eigen letters en die konden onderling sterk verschillen. Uit een uitgebreide zoektocht kwamen twee

EERSTE EN ENIGE KLOK VAN DANIEL KASPOOL ONTDEKT

FOTO NEDERLANDS OPENLUCHTMUSEUM

Een zogenoemde stoelklok van het Nederlands Openluchtmuseum blijkt gemaakt te zijn door Daniel Kaspool. Dat wijst onderzoek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed uit. Voor de geschiedschrijving van de Oost-Nederlandse klokken is dit een bijzondere ontdekking. Van Daniel Kaspool was namelijk tot nu toe geen enkele klok bekend. Hij staat in archieven vermeld als smid en als vader van de klokkenmaker Vincent Kaspool. Op de wijzerplaat staan bloemen en het jaartal 1680 geschilderd en de klok heeft een slingeruurwerk. Dat was vrij kort daarvoor, in 1656, door Christiaan Huygens uitgevonden. Specialisten zagen in deze klok een van de oudste Achterhoekse en Twentse stoelklokken en hadden hem toegeschreven aan Jurriaan Spraekeel, stamvader van een geslacht van klokkenmakers. Het was Hans Piena van het Openluchtmuseum opgevallen dat de bloemen op de wijzerplaat over een oudere tekst geschilderd zijn. Maar deze was zelfs in strijklicht niet te ontcijferen. In het laboratorium van de Rijksdienst kon de tekst ook met infrarood licht en ultraviolette straling niet leesbaar gemaakt worden. Daarom scanden de onderzoekers de wijzerplaat met een röntgenfluorescentiespectrometer, waardoor er meer zichtbaar werd. Hoewel sommige letters er niet meer volledig op staan, herkende klokkenspecialist Warner Meinen nu meteen de naam Daniel Kaspool. Het Nederlands Openluchtmuseum is opgetogen over de ontdekking. ■

Luc Megens, specialist conservering en restauratie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtte dit onderzoek, l.megens@cultureelerfgoed.nl.

FOTO RCE

Onderzoek naar het Melnikov-huis

De briljante

Het Melnikov-huis in Moskou is een uniek gebouw. De eigenzinnige architect Konstantin Melnikov woonde er vanaf 1929. Hij heeft het briljant ontworpen, met ronde muren die als een honingraat opgemetseld zijn. Ter voorbereiding op een grote restauratie wordt het huis nu onderzocht door een internationaal team specialisten.

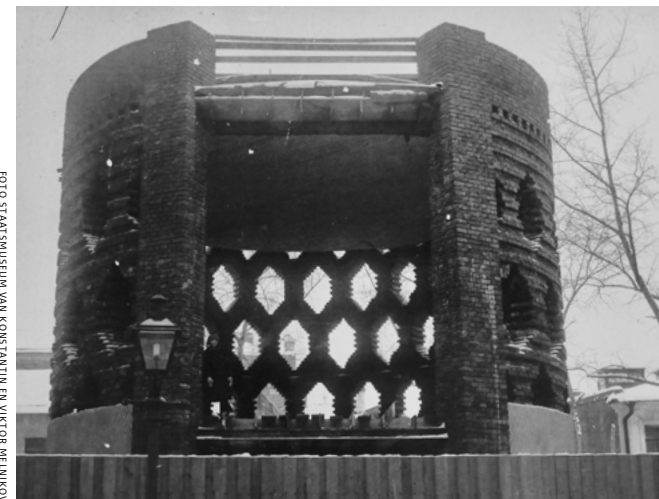
HOLGER DE KAT

In Rusland is niets wat het lijkt. Zo denk je in het centrum van Moskou dat de stadsvilla van Konstantin Stepanovitsj Melnikov van beton is, maar het zijn gepleisterde bakstenen. De architect bouwde zijn eigen huis in de woelige jaren twintig van het Sovjetregime. Het valt op, want het is geconstrueerd uit twee cilinders. Vanaf 1929 woonde eerst Konstantin er, met zijn vrouw Anna en hun twee kinderen, van wie zoon Viktor het daarna bewoonde en daar weer na hun kleindochter Ekaterina. De bijzondere woning verandert over enige tijd in een museumhuis. Maar eerst wordt het gebouw gerestaureerd. Om dat zo goed mogelijk te kunnen doen bestuderen sinds 2014 specialisten uit allerlei landen het, ook uit Nederland. Daarbij verricht de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed vanwege de benodigde expertise onderzoek naar de kleuren van de verf.

Melnikov is geboren in 1890 en overleden in 1974. Hij beschouwde zijn architectuur als uniek, ontstaan uit een zich almaar vernieuwend creatief proces. En niet als constructivistisch, wat kunst- en architectuurhistorici al gauw denken. De architect werd internationaal gewaardeerd, terwijl Sovjet-Rusland moeizaam contacten toeliet. In het revolutiejaar 1917 behaalde Melnikov zijn graad in de architectuur. Hij ontwierp tussen 1923 en 1936 tachtig gebouwen in wat je misschien niet anders kunt omschrijven dan de Melnikov-stijl. Ieder bouwwerk was enig in zijn soort, het resultaat van analyses van vorm, functie en locatie en gericht op een grensverleggende, sociale en toekomstgerichte samenleving. Rond 1935 is zijn ontwerpwerk op tentoonstellingen in Milaan en New York gepresenteerd. Daar mocht hij zelf niet bij aanwezig zijn.

Verraad aan de revolutie

In 1937 was het voorbij. Melnikov kon zich niet conformeren aan de stalinistische neostijlen, wat veel collega's wel deden, en werd uit het vak gezet. Als architect met een grote internationale reputatie is hij in een zuiveringscampagne beschuldigd van verraad aan de revolutie. Pas op 65-jarige leeftijd is hij gerehabiliteerd, in de Chroesjtsjov-periode. Van de tachtig ontwerpen zijn er twintig uitgevoerd. Konstantin Melnikov was een bevlogen architect. Hij bouwde naam op via prijsvragen, waarbij zijn glazen sarcofaag voor Lenin zeker bijdroeg aan zijn roem en bescherming in de vooruitstrevende kunstgemeenschap. Dat hij een vrijstaande villa midden in Moskou kon bouwen dankte hij niet alleen aan die bescherming, maar ook aan het concept.

Konstantin Melnikov staat eind jaren twintig in zijn huis in aanbouw

Een model voor geschakelde sociale huisvesting paste uitstekend in het collectieve gedachtegoed waarin innovatie in woonvormen en constructiewijze gewenst was. Helaas werd hij beperkt door zijn budget en het bouw materiaal dat voorhanden was. Hij moest het doen met hout, baksteen en kalk. Staal was zo schaars dat Melnikov een tramrail moest gebruiken voor de enige dragende balk. Zijn uit twee geschakelde cirkels opgebouwde ontwerp is ingenieus uitgewerkt. De dragende muren zijn gemetseld als een honingraat. Dat was een briljant idee. Zo kon Melnikov zuinig met de bakstenen omgaan. En het zorgde voor flexibiliteit in het plaatsen van de ramen en de hoogte van de verdiepingen. Typerend voor Melnikovs werkwijze was dat

In het atelier van het Melnikov-huis werpt de honingraat een zee aan licht binnen

FOTO HOLGER DE KAT

honingraat

hij pas tijdens de bouw bepaalde waar de ramen kwamen. Die zijn allemaal zeshoekig, maar hun vormgeving is per laag verschillend en afgestemd op het gebruik van de ruimte.

Speelse doorsnede

De vloeren bestaan uit een raster van dunne planken, waardoor grote overspanningen ambachtelijk gerealiseerd konden worden. Door deze constructiewijze in combinatie met de speelse doorsnede

creëerde de architect gevarieerde vertrekken, waaronder een licht atelier van drie ramenrijen hoog. De ontvangstruimte is zelfs nog hoger en heeft als enige rechthoekige ramen. Alle woon- en slaapvertrekken hebben een hoogte van één vensterrij. De gouden slaapkamer is indrukwekkend. Bijna een hele cirkel met een diameter van meer dan negen meter is door twee schotten verdeeld in een slaapplek voor de ouders in het midden met daarnaast de bedden van de kinderen.

Uit schilderijen en archiefmateriaal blijkt dat de slaapruijme rondom gestuct was en dat zowel de vloer als de bedden op piëdestal en de overige onderdelen goudkleurig waren. De Rijksdienst onderzoekt deze afwerking momenteel, net als de witte van het atelier en van andere vertrekken. Binnen en buiten zijn de tinten wit na ruim negentig jaar niet meer zoals destijds. Het Melnikov-huis is in de loop van de jaren onderhouden, gereed na schade uit de oorlog, aangepast en in de jaren negentig gerenoveerd. Het interieur is zeer compleet en straalt een extreem hoge mate van authenticiteit uit.

Niet desastreus

Maar technisch is er nogal wat aan de hand. Het huis verzakt en de vloeren hangen door. Dit vormt op korte termijn geen bedreiging. Condensatie en rot zijn niet desastreus, dankzij het luchtverwarmingssysteem uit 1929, dat na wat wijzigingen nog steeds werkt. Lastiger is de rol van de jaren na de oorlog aangelegde stadsverwarming. Die voert in de strenge winters water van maar liefst 110 graden toe en blaast via een vernuftig ventilatiesysteem lucht van

zestig graden het huis in. In april zet de gemeente de heetwatertoevoer abrupt af en 's zomers loopt de buitentemperatuur op tot 35 graden.

Er is dus tegenwoordig geen sprake meer van een uitgebalanceerd binnenklimaat in het huis. Daar reageren het constructiehout en het meubilair op. De schade is nog beperkt, maar intelligente aanpassingen zijn noodzakelijk. Want het Melnikov-huis is iconisch. De restauratie is de afgelopen zes jaar

Intelligente aanpassingen zijn noodzakelijk

goed voorbereid. Er zijn veel specialisten en internationale cultuurorganisaties bij betrokken. Bovendien staan de Finse architect Tapani Mustonen en museumhuisdirecteur Pavel Kuznetsov voor een uitgebalanceerde aanpak. Hopelijk wordt de restauratie volgend jaar gestart, omdat het in Rusland net als in Nederland werkt: komt geld komt raad. ☒

Holger de Kat, architect, verricht mede dit onderzoek en is lid van de internationale adviescommissie voor de restauratie, hdk@dekat.nl. Nadere informatie via de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: specialist kleur en schilderijen Mariël Polman, m.polman@cultureelerfgoed.nl. Met dank aan Luc Megens. Zie ook het boek 'The Melnikov House, Icon of the Avant-Garde, Family Home, Architecture Museum' van Pavel Kuznetsov, Dom Publishers.

FOTO HOLGER DE KAT

Voor al aan de achterste cilinder zie je hoe bijzonder dit huis is

Een greep uit de belangwekkende uitgaven van de laatste tijd. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

KANONNEN VAN NEDERLAND

Nederlands geschut en andere oude kanonnen in Nederland

Nico Brinck, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 336 pag., gebonden, € 40,- via kanonnenvannederland@gmail.com, ISBN 978 90 5799 331 2

Kanonnen boezemen al sinds de middeleeuwen angst in. Niet alleen vanwege hun vernietigende vermogen, maar zeker ook door het oorverdovende gedonder, de steekvlam, de rookwolk en de geur bij het afvuren. Deze geschiedenis van het Nederlandse geschut is het levenswerk van een specialist. Vanaf 1970 hebben vissers veel donderbussen, culverijnen, falconetten en dergelijke aan land gebracht, van smeedijzer, brons en gietijzer. Ze zijn door hun opschriften, wapenschilden en andere tekens vaak nog goed te herkennen. Dit boek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed biedt de handvatten om nieuw gevonden exemplaren te determineren.

DE KOEPELKATHEDRAAL VAN HAARLEM

Michel Bakker en Antoon Erfteemeijer, Loutje, Haarlem, 112 pag., € 14,95, ISBN 978 94 91936 27 2

Al sinds de middeleeuwen verrijst midden in het oude centrum van Haarlem de gotische Sint-Bavokerk. Vierhonderd jaar later kwam daar een Nieuwe Bavo bij. Tussen 1895 en 1930 is aan de rand van de stad de neogotische kathedraal Sint Bavo gebouwd, naar ontwerp van architect Joseph Cuypers. Tijdens de bouw zijn er Byzantijnse vormen en art deco-elementen in de detaillering getreden. De koepel ademt de geest van de art nouveau en in het westwerk met de twee torens proef je de invloed van de Amsterdamse School. Het rijksmonument is tussen 2005 en 2019 gerestaureerd. Aan de hand van veel foto's, waaronder behoorlijk wat van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, leidt dit boek de lezers door de kathedraal. Zo komen zij allerhande bijzonderheden te weten over het glas in lood, de mozaïeken en de wandschilderingen. Dat geldt ook voor het meubilair, zoals de altaren en de biechtstoelen. Door de rijkdom aan opschietende mosterdplanten heeft de metalen preekstoel uit 1914 iets art nouveau-achtigs, om maar iets te noemen. En let verderop in de kerk op het Kwaad dat onder een zuil verpletterd is, kunstig uitgehakt in het basement.

BESCHERMD MAAR KWETSBAAR

Fysieke bedreigingen van archeologische rijksmonumenten en maatregelen om ze te behouden
Nico Willemse, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 160 pag., gratis download via www.cultureelerfgoed.nl, ISBN 978 90 5799 329 9

Wat kan een archeologisch rijksmonument op het land schade berokkenen? Dat is nogal wat. Woekerende struiken bijvoorbeeld, erosie en wroetende wilde zwijnen op zoek naar iets lekkers. Een boom die omwaait en met zijn wortels de halve aarde meesleurt. Dikke mestkevers die gangen graven. Een hardwerkende boer die zijn akker egaliseert of een sloot graaft. De gemeente die een leiding legt. Bouwers die die verdraaid slappe ondergrond met kunsthars verstevigen. Een waterbedrijf dat water wint. De natuurbeheerder die het terrein afplagt of de beek weer laat meanderen. Of die sympathieke initiatiefnemers die een sfeervolle natuurbegraafplaats aanleggen. En dan valt er nog veel meer te noemen. In dit boek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed staat alles op een rij. Bovendien vermeldt het hoe je de schade aan de archeologische resten onder de grond kunt voorkomen.

DEVELOPING EXHIBITIONS

There is a method in this madness
Dirk Houtgraaf en Massimo Negri, Waanders, Zwolle, 208 pag., € 29,50, ISBN 978 94 6262 306 4

Hoe organiseer je een tentoonstelling? Strategisch adviseur Dirk Houtgraaf van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en wetenschappelijk directeur Massimo Negri van de European Museum Academy beschrijven het stap voor stap. Van het concept bedenken, de verhaallijn schrijven, het ontwerp maken, het materiaal uitkiezen tot fondsenwerving en marketing. Ze besteden aandacht aan veel zaken die details lijken, maar uiterst belangrijk zijn. Op welk punt in de tentoonstelling, bijvoorbeeld, zal de aandacht van menigeen verslappen? En ze geven handige tips. Neem dit: als je twijfelt tussen twee titels voor de expositie, vraag dan eens aan tien bezoekers van je museum welke zij het aantrekkelijkst vinden.

NATUURSCHATTEN

Natuurhistorische collecties in Nederlandse musea
Fred de Ruiter, Matrij, Utrecht, 224 pag., gebonden, € 24,95, ISBN 978 90 5345 560 9

Opvallende zaden in mooie potjes kun je er zien, tientallen stampvolle vitrines met opgezette dieren, laden vol botjes, enorme dinosaurusskeletten, rijen opgeprikte kevers, een reusachtig ei van de uitgestorven olifantsvogel. Natuurhistorische musea dus, daar hebben we het over. Teylers sinds 1784, Naturalis sinds 1820, universiteiten ook, en in de twintigste eeuw zijn er tientallen kleinere bij gekomen. Een van de oprichters van de Stichting Nederlandse Natuurhistorische Collecties beschrijft in dit boek hun geschiedenis.

MEMORABILIA VAN DE TACHTIGJARIGE OORLOG

De rol van voorwerpen in de oorlogsherinnering
 Marianne Eekhout, Verloren, Hilversum, 128 pag.,
 € 15,-, ISBN 978 90 8704 837 2

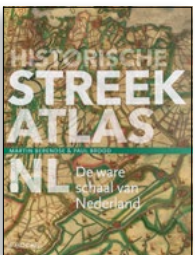
Tijdens de Tachtigjarige Oorlog bewaarden mensen brokstukken, kanonskogels en beschadigde heiligenbeelden als aandenken. Ze lieten gevelstenen, schilderijen, medailles, keramiek, zilverwerk en glas maken die aan de strijd herinnerden. Zo konden ze hun eigen verhaal levend houden. Politieke en religieuze leiders creëerden er een gezamenlijke identiteit mee en bevorderden zo de harmonie. Tegenwoordig zijn alle memorabilia veilig opgeborgen in musea en liggen ze min of meer vast in het stedelijke landschap. De Habsburgse vaandels, geuzenpenningen en martelwerktuigen roepen nu nauwelijks nog gevoelige reacties op. Maar als de Tachtigjarige Oorlog relevant zal blijken voor onze eigen tijd kunnen ze zo weer heftige emoties op gaan roepen, zo betoogt conservator van het Dordrechts Museum Marianne Eekhout in dit boek.

ART NOUVEAU IN AMSTERDAM

1895-1910
 Max Put, Stokerkade, Amsterdam, 256 pag.,
 gebonden, € 24,95, ISBN 978 90 7915 648 1

Tientallen huizen, kantoren en winkels in Amsterdam zijn in de zwierige belijning van de art nouveau vormgegeven. Vergeleken met Brussel en Parijs zijn ze vaak wat stijfjes, maar soms kronkelen de gebouwen aardig, zeker in details. Hijshaken hangen aan ijzerwerk met een zweeps slag. Een smeedijzeren lantaarn met ranken lijkt zo uit de trap op te schieten. Muurdammen die met een bochtje inzwaken. Of een raam in een paraboolboog. Sommige gebouwen zijn asymmetrisch en komen met hun torentjes en erkers behoorlijk schilderachtig over. Hun gevels zijn voorzien van geglazuurde bakstenen, reliëfvrouwen in klassieke gewaden die naar appels reiken, tegeltableaus met speelse letters en stenen eekhoorns om de regenpijp. De zonnige foto's in dit boek laten de gebouwen stralen.

HISTORISCHE STREEKATLAS NL

De ware schaal van Nederland
 Martin Berendse en Paul Brood, Wbooks, Zwolle,
 224 pag., gebonden, € 34,95, ISBN 978 94 625 8388 7

Ons streekgevoel gaat terug tot de oudheid. Zo is Salland de naam van een gouw uit de middeleeuwen, maar de alom bekende Achterhoek heet pas sinds de negentiende eeuw zo. In dit boek staat globaal de geschiedenis van elke streek van ons land geschetst, geïllustreerd met een keur aan oude kaarten. Van Fivelingo in het noorden, De Graafschap in het oosten, de Alblasserwaard in het westen en de Meierij in het zuiden. ☒

Ook iets interessants het licht doen zien? Neem contact op via d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Verschijnt vier maal per jaar.
 Jaargang 12, nummer 4, november 2020

Eindredactie Dirk Snoodijk
 (d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl)

Redactieraad Mieke van Bers, Lieke Droomers, Menno van der Heiden, Roland Huguenin, Geertje Huisman, Esther Jansma, Anne Houk de Jong, Ineke Joosten, Floortje Kok, Gábor Kozijn, Patrícia van Ling, Dorian Meijnen, Nathalie Menke, Dolf Muller, Daphne Nieuwenhuijse, Birgit Reissland, José Schreurs, Marike Snoek, Huub van de Ven, Jeroen Westerman en Jeroen Zomer

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Vormgeving uNiek-Design, Almere

Druk Koninklijke Van der Most, Heerde

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
 ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed?

Zie cultureelerfgoed.nl/abonneren. Of mail naar info@cultureelerfgoed.nl.

De InfoDesk is er ook voor adreswijzigingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen: bel 033 - 421 7 456.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
 Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
 033 - 421 7 421
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Bibliotheek en archief

Open ma t/m vr 9-17 uur
 033 - 421 7 444
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl
 Raadpleeg de catalogus op www.cultureelerfgoed.nl.

Vestiging Amsterdam

Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

Vestiging Rijswijk

Visseringlaan 3 | 2288 ER Rijswijk

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert en inspireert bij het behoud, de duurzame ontwikkeling en de toegankelijkheid van het meest waardevolle erfgoed van Nederland. Op het gebied van monumentenzorg, archeologie, historisch landschap en museale collecties voert de Rijksdienst de wet- en regelgeving uit.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. De biofolie waar het blad in wordt verstuurd is biologisch afbreekbaar.

Geef de toekomst een verleden.

2019: Jarenlang lag de viskaar van Kasteel Keppel in stukken

2020: Met de originele elementen en eikenhout uit eigen bos is hij nu gerestaureerd

HERSTELD KATTENKWAAD

Als jongetje had hij de kratten vernield door er een slinger aan te geven. Puur kattenkwaad. Hij heeft het nooit aan iemand verteld. Maar zeventig jaren vol wroeging later liet Willem baron Van Lynden de viskaar in de gracht van zijn kasteel herstellen. Bij de oplevering kwam ineens de aap uit de mouw. De viskaar diende om gevangen vis langer te kunnen bewaren. Van Lyndens Kasteel Keppel staat in de Gelderse gemeente Bronckhorst tussen

twee takken van de Oude IJssel. Met fuiken ving de jachtopziener hier vis. Als die niet meteen voor de maaltijd nodig was, stopte hij de nog levende dieren in de viskaar. Dit waren twee kratten die in het water hingen en die je op en neer kon nemen. Tussen de spijlen stroomde vers water met zuurstof. Na de baldadigheid van de jonge baron resteerde er tot omstreeks 1990 een karkas in de gracht. Verschillende onderdelen zijn bij baggerwerkzaamheden teruggevonden. De baron wilde de viskaar reconstrueren door gebruik te maken van deze originele elementen. Met de deskundige kennis en subsidie van de Rijksdienst voor het

Cultureel Erfgoed kon dit worden uitgevoerd. De takelrollen en een deel van het ijzerwerk zijn nog oud. De overige houten delen reconstrueerden medewerkers van het landgoed vakkundig met inlands eiken, afkomstig uit eigen bos. Omdat het inmiddels een zeldzaam element is geworden, is de viskaar toegevoegd aan de als rijksmonument beschermde onderdelen van Landgoed Keppel. ✘

Henk Hoogeveen, adviseur architectuurhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, was betrokken bij deze restauratie, h.hoogeveen@cultureelerfgoed.nl.